

Buk Krisztina

„Mindig előkerül, hogy menni ... most is tervben van” | Interkulturális kisgyermekes zsidó családok élete Budapesten

Absztrakt

Írásomat a 2010-2013-ig intenzíven kutatott és azóta is megfigyelt közösség bemutatásával kezdem, etno-kulturálisan vegyes, többnyelvű zsidó családok csoportja Budapesten. Antropológiai kutatásom során ezen családok belső életének és működésének megismerésére, és bemutatására fókuszálok. A módszertani bevezetőt követő fejezet a családok magyarországi életét, mint szociokulturális, társadalmi mezőt kívánja feltárni, a kapcsolatrendszereken keresztül.

A közösség a zsidóságában közös, hogy mit is jelent ez a mindennapok gyakorlatában. Erről szól a következő fejezet, azaz a vallás, a hagyomány szerepe, megélése a családok életében.

A kulturálisan sokszínű családok az interakciók és gyermeknevelés során válnak interkulturálissá.

Az együttélés kölcsönös megértést és együttműködést jelent egyazon családban élő különböző kultúrák között. Nem arra törekednek, hogy egybeolvassák szokásaikat, hanem hogy fenntartsák az általuk képviselt sokszínűséget, variációkat és kombinációkat hozva létre. Végül a jövőkép sokdimenziós, összetett kérdését elemezzük beszélgető partnereim segítségével. Bemutatom miként és hol képzelik el maguk és gyermekeik jövőjét.

Krisztina Buk

„The thought of moving on always comes up... it's in the plans even now” | The life of intercultural Jewish families with young children in Budapest

Abstract

The focus of my anthropological research was the exploration of inner life and functioning of ethnoculturally mixed multilingual Jewish families living in Budapest. Following the methodological introduction, in my study I present my findings as a socio-cultural field-study of relationship systems, expanding on the life of those families I closely observed from 2010 to 2013, and have followed since.

What role religion, tradition and manifestation of those play in the everyday practices of the lives of families is what the next chapter is about. Communality is common among Jewry. Coexistence means mutual understanding and cooperation between members with different cultures in the same family. They do not try to blend their customs and practices, instead to maintain the diversity they represent, for that they create variations and combinations. Culturally diverse families become intercultural mainly through interaction and child rearing.

At the end of my study, with the help of my conversational partners, I analyze the multidimensional, complex question of vision of the future. While doing that, I will demonstrate how and where they see their own and the future of their children.

A közösség és kutatási terep bemutatása

A megfigyeléseim középpontjába kerülő multikulturális zsidó közösséggel gyermekeik révén kerültem kapcsolatba, egy ortodox zsidó alapítvány által működtetett kétnyelvű, családias bölcsődén keresztül, 2008-ban. Az első találkozás alkalmával, gyermek- és ifjúságvédőként, Izraelből frissen hazatérve, vonzott, lelkesített a speciális, kisgyermekgondozó, nevelő környezet. Korábbi élményeim hatására érdekelt az informális közeg, családi háttér, amelyből ezek a gyermekek jöttek. *Ivrit*¹ nyelvtudásom és a jelenkori Izrael kulturális szokásainak ismerete segítette, hogy ennek a budapesti zsidó bölcsődének a szakmai koordinátoraként kezdjek tevékenykedni. Ezáltal lehetőségem nyílt bensőséges napi kapcsolatot kialakítani fiatal izraeli-, grúz-, esetenként angol-, orosz-, magyar vegyes családokkal, gyermekekkel, akik hosszabb-rövidebb ideig terveznek Magyarországon élni. Ennek megfelelően igyekeznek berendezkedni, többnyire munkaviszonyban állnak, vagy tanulnak.

„Magyarországon, a Bevándorlási Hivatal adatai szerint 2010 decemberében 1 293 izraeli állampolgár élt. A hosszabb-rövidebb ideig hazánkban élő izraeliek nagy része tanulni jön, így minimum 3-5 évig nálunk is marad” (Baunamm 2012).

Megfigyeléseimmel 10 család életét intenzíven követtem nyomon két és fél esztendeig – a dinamikus változó közösség életének eseményeit azóta is kutatom, immáron 10 éve. Túlnyomó többségében – tíz családból nyolc esetben – az anya magyar származású, kilenc esetben az apa eltérő állampolgárságú, többnyire izraeli, sok esetben mindkét szülőnek kettős állampolgársága van, amelyből az egyik izraeli. A családok közül háromban az apa eredetileg tanulni jött, aztán családot alapított és itt maradt. A párok a kutatás kezdetének idején 3-14 éve éltek együtt Magyarországon. A szülők, akikkel az interjúkat készítettem 30-40 év közöttiek, de a közösségben, főleg a vallásos családok esetében gyakoriak a huszonévesek is. Egymás között többnyire héberül, vagy angolul kommunikálnak a gyerekeikkel való beszélgetés során a magyar, héber, angol nyelvet, esetenként a nagyszülők nyelvét változó arányban használják. Ezért leginkább kedveltek számukra azon szervezetek programjai, melyek nem csak magyarul, hanem héberül és/vagy angolul

1 Ivrit: A modern héber nyelv, Izrael hivatalos nyelve.

is megszólítják a résztvevő közönséget, így vannak a *Tikva Hungary*², a *Lativ Kolel*³, az *IKI-Izraeli Kulturális Intézet*⁴, a *Chabad*⁵ rendezvényei voltak ez idő tájt a legnépszerűbbek körükben. *Szochnut*⁶, a *Bálint Ház*⁷,

Ahogy azt a későbbiekben beszámolóikból látni fogjuk, különböző integrációs stratégiákat építenek ki, mind a saját, zsidó vallási és kulturális környezetük budapesti módosulásai, mind a többségi társadalom irányába.

A bölcsőde közösségépítő törekvéseinek eredményeként, gyakran társasági életüket tekintve elszigetelődve élő, nukleáris vegyes családok ismerhetik meg egymást, s ily módon lehetőségük nyílik bekerülni a budapesti zsidóság, a „zsidó falu” kulturális életének vérkeringésébe (Papp 2010:118). Ezek a kapcsolatok gyakorlati segítséget nyújtanak a tágabb „magyar valóságba” való betagozódásban is.

2 A Tikva Hungary egy Izraelből jövő neutrális vallásos zsidó szervezet, mely angol és héber nyelvű segítőivel, valamint Adler rabbival munkálkodik azon, hogy gyerek programokkal, Tóra és héber tanulási lehetőségekkel, ünnepi rendezvényekkel színesítsék a budapesti zsidóság által választható programok egyre szélesedő skáláját. Tikva, héber szó, jelentése: „remény”.

3 „A Lativ Kolel Magyarországi Zsidó Oktatási Szervezet. Azért jött létre, hogy segítő kezet nyújtson azoknak a zsidó fiataloknak, akiket érdekel őseik hagyománya és szeretnének elmélyülni a zsidó vallás különféle területeiben. Keleti Dávid rabbi Jeruzsálemből jött Magyarországra, hogy felkutassa azokat a zsidó fiatalokat, akik magas szinten szeretnék megismerni a zsidó kultúrát.”
(http://lativ.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=1&Itemid=3, letöltve:2013-03-25)

4, „Az Izraeli Kulturális Intézet a világ első és eddig egyetlen izraeli kulturális intézete. Küldetése a sokszínű izraeli kultúra bemutatása és népszerűsítése Magyarországon, mely cél megvalósítása érdekében az IKI változatos oktató és szórakoztató programokat szervez, és ezekhez kapcsolódó szolgáltatásokat nyújt. Az intézet minden érdeklődő számára befogadó és inspiráló teret biztosít a tanulásra és a kikapcsolódásra.”
(<http://izraelikultura.hu/intezet/celok>, letöltve:2013-03-25)

5 A Chabad, a lubavicsi haszid vallási irányzat New York-i központú közösségének budapesti szervezete. A Chabad Lubavics-Zsidó Nevelési és Oktatási Egyesülethez kapcsolódó intézményeket foglalja magába, mint óvoda, oktatási kp., jesiva, zsinagóga (vö. Papp M. 2007:326-327).

6 „A Szochnut (The Jewish Agency For Israel) elsődleges célja, hogy kapcsolatot teremtsen Izrael és a diaszpóra zsidósága között. Eredetileg cionista szándékkal hozták létre közel száz éve, a mai napig is az Izraelben letelepedni vágyók legfőbb segítője. Magyarországon, ahol a régió legnagyobb zsidó közössége él, 1989-ben kezdte meg működését. Mára a budapesti iroda Európa kilenc országáért felelős. A szervezet fő feladatai közé tartozik az izraeli kultúra, a héber nyelv, a zsidóság történelmének és hagyományainak megismertetése, eljuttatása minél több emberhez, és ez által a zsidó identitás megőrzése, erősítése.”
(<http://www.szochnut.hu/szochnut>, letöltve:2013-03-25)

7 „A Bálint Ház a magyar zsidó közösség otthona, egy hely, ami összehoz. Találkozási pont szervezetek, kultúrák, ismerősök és ismeretlenek, zsidók és nem zsidók között. Egy érzékeny, a találkozásokra fogékony, állandóan változó otthon, ahol meghatározóak a hazai zsidóság hagyományai, közösségformáló eszményei. Sokszínű kulturális programmal várják az érdeklődőket.” (http://web.balinhaz.hu/Pages/1_rolunk, letöltve:2013-03-25)

A kutatás céljának meghatározása

Ezen családok a diaszpórán belül is egy olyan kulturálisan sokszínű, speciális összetételű kisközösséget alkotnak, ahol az együttélés körül megfogalmazott kérdések és a rájuk adott válaszok érdekesek lehetnek a többségi társadalom, sőt a magyar, budapesti – önmagában sem homogén – zsidóság, és a belé-ágyazódó multikulturális zsidó mikroközösség viszonyait tekintve is. A budapesti, sokszínű zsidó kultúrák világáról szóló értekezéseket kívánja ez a tanulmány tovább színesíteni azzal, hogy kiterjeszti a figyelmet az interetnikus dimenziókra is (Kovács 2002, Stark 2002, Szarvas 2005).

Mik azok a hagyományok, amit családi körben tovább éltetnek, mi az, amiben szükségszerűen alkalmazkodnak az új társas környezethez? Mik azok a tényezők, amik meghatározzák identitásukat, mit, hogyan és miért igyekeznek megőrizni, tovább adni gyermekeiknek a szocializáció, enkulturáció⁸ folyamatában? Hogyan kommunikálják ebben a kontextusban zsidóságukat a családok? Miért választották, mit jelent számukra a magyarországi lét? A következőkben bemutatásra kerülő dimenziók személyes elbeszéléseken keresztül egy magyarországi, kisebbségi lét perspektívájából fogalmazódnak meg.

Alkalmaztam azt a szemléletmódot, melyet a modern antropológia is követ, miszerint „átalakulóban van olyan tudományá, amelyik a társadalmi lét egyes szféráit emeli ki, analizálja önmagában és a társadalmi lét egyéb szféráihoz való viszonyában” (Sárkány 2000:45). Kérdéseimre a válaszokat Magyarországon, a „zsidó Budapesten”⁹ kezdtem el keresni (Frojimovics – Komoróczy – Pusztai – Strbik 1995).

Az antropológia módszereivel végzett kutatásom és jelen tanulmány, belső tartalmakat közvetítve és értelmezve kíván megismerésre, megértésre, elfogadásra ösztönözni, egy mikroközösség életének, érzéseinek interpretálása által. A kvalitatív

8 Enkultúráció: „A kultúrába való belenevelődés folyamata. A kulturális tudás átadása a következő generációnak” (Boglár – Papp 2008:256).

9 „Budapestnek a zsidó arculatáról írunk; mondhatjuk úgy is: a zsidó Budapestről. Persze, a magyar fővárosnak ez csak az egyik arca, hiszen van római katolikus és görög katolikus Budapest, van evangélikus, református, van német (sváb), rác (vagy: szerb), cigány, néhányan tudják, hogy volt, s talán még mindig van, görög Budapest is. Otthona az itt lakónak, ide húzódnak – ha nem is mindig barátságos otthon.(...) A városnak csak azokról a részeiről beszélünk, amelyekhez zsidó történet fűződik: magyarországi zsidó történelem” (Frojimovics – Komoróczy – Pusztai – Strbik 1995:11).

kutatások és antropológiai írások fontos részét képezi a kutatómódszertani kérdések tisztázása, a következőkben az empirikus adatgyűjtés folyamatát és a kutatásom során alkalmazott módszereket kívánom bemutatni.

Módszertani aspektusok

Az antropológus a megfigyelt, befogadó közösség és az „önazonos” közösség között egyfajta üzenet átvivő szerepet tölthet be. Ezt a „mediátor” szerepet akkor tudja megfelelően ellátni, ha mindkét közösségbe szocializálódott, illetve re-szocializálódott, en- és/vagy akulturálódott minek következtében nemcsak megérteni, dekódolni, de lefordítani is képes az interakciókban, kommunikációkban és viselkedésben megjelenő kulturális szimbolikus rendszereket.

Nyilvánvalóan ehhez az „etnocentríkusság levetkőzésére” a „kulturális relativizmus következetes érvényesítésére”, valamint a „holisztikus szemléletmód”¹⁰ alkalmazására” kell, hogy törekedjen (Boglár 1993:46-47, Prónai 1995:41).

A kulturális antropológiát legfontosabb módszerei – a holisztikus szemléletmódra való törekvés, a „kulturális relativista” hozzáállás valamint az empirikus adatgyűjtés – alkalmassá teszik arra, hogy egy-egy témát, problémakört émikusan,¹¹ belülről interpretálva hozzon a felszínre. Az értelmezések és magyarázatok által, melyek szintén a „kultúra hordozóival” egyeztetve kerülnek megfogalmazásra, lehetővé válik azok jelentéstartalmainak továbbadása olyan „valóság közeli” módon, hogy az olvasó, vagy hallgató saját kategóriái szerint megérthesse, tovább gondolhassa (Geertz 1994). Ezért a téma feltárásához, a megfigyelt jelenségek értelmezéséhez a kulturális antropológia kutatási módszertana nyújtotta számomra a megfelelő struktúrát.

A sikeres terepmunkához elengedhetetlen, hogy alkalmassá váljunk a közösségbe való beilleszkedésre, ehhez megfelelő kutatói kompetenciák megszerzése szükségeltetik. Esetemben az ivrit nyelv ismerete nagy előnynek bizonyult a kapcsolatok kiépítésekor és a kommunikáció terén, nem beszélve arról, hogy ezzel gyakorlati hasznára tudok lenni a kutatott közösségem tagjainak, fordítások kapcsán. Korábban hét évig éltem Izraelben,

10 Holisztikus szemlélet: „A társadalmi jelenségeket, mint az egész és részei közötti kapcsolatokat ezek kölcsönös összefüggéseiben feltáró megközelítés.(...) Erre az alapszemléletre való törekvés segít tudatosítani: egy szociokulturális rendszer részei egymással olyannyira összefüggnek, hogy az egyikben létrejött változás valószínűleg a rendszer más részeire is hatással lehet” (Boglár – Papp 2008:260).

11 Émikus: „Tartalmi, lényegi, magából a vizsgált kultúrából fakadó, a kutatott társadalom vagy kulturális közösség saját nézőpontját tükröző” (Boglár – Papp 2008:256),

ismereteim, tapasztalataim a jelenkori Izrael kulturális szokásait illetően szintén segítségemre voltak, a „közel-keleti mentalitás”¹² ismeretére támaszkodhattam a megfigyelt jelenségek komplexebb megértése, értelmezése során. Módszertani és lexikális felkészültségemet egyetemi tanulmányaim és olvasmányaim alapozták meg. A fentebb részletesen bemutatott közösséggel 2008-óta vagyok kapcsolatban. A Trendeli alapítványi zsidó bölcsőde gyermekcsoportján keresztül kerültem közel azokhoz a családokhoz, akik kutatásom magját alkotják.

A megfigyelt mikroközösségem életterét tekintve Budapesten szétszórva helyezkedik el, Főként a XIII., V., VI., VII., kerületekben koncentrálódnak otthonaik. Természetesen ezek a modern, városi, neutrális családok nem élnek egymással együtt. Ezt a városi közösséget vizsgálva nincs hova beköltözni, így tehát a hagyományos értelemben vett „résztevő megfigyelést” nem állt módomban megvalósítani. A terep nem egy lokális térben való együttélést jelent számomra, hanem a szituációk megtörténének színhelyeit (vö. Modla 2007:270). Egyfajta „mentális együttélést” igyekszem megvalósítani a kutatás ideje alatt, az általuk megélt térben és időben mozogva. Ez a fajta 'ottlét', együtt lét, jelenlét a „résztevéses megfigyelés” fogalomtartalmához áll a legközelebb (Babbie 2003:320). Nem csak, mint külső „megfigyelő”, hanem mint „tevékeny résztvevő” vagyok jelen a közösség életében (Boglár 2001:8). Az év ősszel, *Ros Hasanakor*¹³ kezdődik számomra is, az ünnepek este köszöntenek be, *Chanukakor*¹⁴ rajtuk keresztül rám is ragyognak a gyertyafények, *Purimkor*¹⁵ együtt bohóckodunk a gyerekekkel és felnőttekkel.

Elsősorban a 2-3 éves gyermekekkel és anyukájukkal találkoztam a bölcsődében és az ünnepek kapcsán rendezett családi délutánokon, ahol lehetőség nyílt a kötetlen beszélgetésekre és egymás mélyebb megismerésére. Ezeken az alkalmakon tudtam definiálni számukra, hogy némiképp kutatói minőségben vagyok jelen az életük színterein, ezt minden esetben pozitívan fogadták. Ezek a találkozások nagyon jó alkalmat

12 „Közel-keleti mentalitás”: Több interjú alanyom is így utalt az Izraelben tapasztalt viselkedési formákra, melyet az európaihoz viszonyítva „hangosabbnak”, „közvetlenebbnek”, „erőszakosabbnak” találtak.

13 Ros Hasana: Zsidó Újév, tisri hónap első és második napjának ünnepe (Unterman 1999). Szó szerinti fordításban: az „év feje”.

14 Chanuka: A fény ünnepének is nevezik, nyolc napos ünnep, a Szíriai megszállókkal szemben a Makkabeusok győzelmének és a jeruzsálemi Szentély felszentelésének emlékére. A szó jelentése: felszentelés (Unterman 1999).

15 Purim: A zsidók Perzsiai veszedelemből való megmenekülésének ünneplése, Eszter könyve szerint. Szokás ilyenkor jelmezbe öltözni (Unterman 1999). Szó szerinti fordításban: „sorsvetés”-t jelent.

nyújtanak a szülő-gyermek közti interakciók megfigyelésére. Folyamatos odafigyeléssel feltárható az identitás és érték átadás a mintanyújtáson keresztül. Az „antropológia, mint megfigyelő tudomány, lehetővé teszi, hogy különválassuk a normát a viselkedéstől” és kommunikáltassuk, konkretizáljuk a kettő viszonyát (Wolf 2000:7). Mindennapi életük, gondolkodásuk, érzéseik teljesebb megismerése érdekében a lehető legtöbb alkalmat megragadtam, hogy jelen legyek azokon a közösségi eseményeken, ahol az egész család képviselteti magát. Megfigyeléseimet, beszélgetéseket és a közösséggel való együttlétet ünnepi, vallási, civil rendezvényeken, privát összejöveteleken, születésnapokon, és a mindennapi találkozások alkalmával napi, heti rendszerességgel folyamatosan végeztem két és fél éven keresztül. Lehetőségem nyílt megtapasztalni a hosszú, folyamatos, részletes terepmunka előnyeit, amint szimbiotikus kapcsolatkörök és feedback, visszacsatolási mechanizmusok lépnek működésbe, amik segítenek a tapasztalati élmények releváns megélésében. Egyetértek Zempléni gondolataival, hogy a résztvevő megfigyelés „hosszú intervalluma”, az „újr megfigyelés”, „újraértelmezés” (Zempléni 2000:182) segít minket a „közösségi tudás” (Bakó 2004:393) elsajátításában.

Jegyzetek és fotók¹⁶ segítségével dokumentáltam a megfigyelt jelenségeket, interakciókat, beszélgetéseket. A rendszeres, részletekre kiterjedő terepnapló vezetése lényeges feladat lett volna. A programok alkalmával azonban aktív részvételem sajnos többnyire megakadályozott abban, hogy rögtön jegyzeteljek, gyakran csak az események után jó pár órával, egy-két szavas jelzésekkel éltem. Célszerű lett volna téma-strukturált feljegyzéseket készíteni, mint ahogy ezt a kutatási vázlatomban előre is jeleztem magamnak, azonban csak dátum szerinti vázlatokat készítettem, ami megnehezítette az adatfeldolgozást.

A résztvevéses megfigyelés során kristályosodtak ki számomra a feltárható témák aszerint, hogy a közösséget alkotó individuumok és saját kutatói személyem közti kapcsolatok, kialakuló szerepek, „kultúrháttér” valamint a tér-idő intervallum mit tettek lehetővé (vö. Barley 2006). Az együtt lét interaktív folyamatában éreztem át, mi az, ami a csoport tagjait jelenlegi élethelyzetükből kifolyólag leginkább foglalkoztatja, mi az, amit mindennapjaikban megélnék, érzékelnek, jelen van, de szinte észre sem vesszük, mégis hatással van az életük alakítására. Ahogy azt Papp Richárd egyetemi tanárom és témavezetőm megfogalmazta az Intuitív antropológia című írásában: „a terepmunka

16 A rendezvények, programok, ünnepek, rítusok dokumentálására fotókat készítettem, azonban dolgozatomban nagy terjedelme miatt ezek közzétételétől eltekintek.

során, az intuitív felismerés révén átérezzük az adott kultúra rezdüléseit, megérezzük, adaptálódunk ahhoz a szavakban ki nem fejezhető, le nem írható dimenziójához, amely az adott kultúra láthatatlan mélységeit tárja fel előttünk” (Papp 1999:251).

„Mivel nem tudunk megfigyelni mindent, amit csak akarunk, ezért interjúkat készítünk, hogy megértsük milyen is az élet mások szemszögéből” (Héra – Ligeti 2005:142-143). A spontán és téma-orientált beszélgetéseket, idővel színesíteni kezdték a félig strukturált interjúk. Ez az eljárás ugyanis teret enged az interjúalany vélemény-, és érzelemnyilvánításának, a módszer jellemzője, hogy a kérdések a zárttól a nyitottig haladnak (Héra – Ligeti 2005:143-149). Az interjúkat a családok otthonaiban, vagy ha úgy nyugalmasabb volt, kávézóban rögzítettem, általában a családok nő tagjaival, barátságos, oldott hangulatban. A megkérdezett anyák többsége magyar, többnyire hasonló szocio-kulturális háttérből származik, 30 év és 38 év közöttiek, van köztük orvos, közgazdász, szociológus, interkulturális pszichológus, idegenvezető, vállalkozó. Mindegyikük olyan családot képvisel ahol az egyik szülő nem magyar állampolgár, ezek többnyire a férfiek. Az általam megkérdezett tíz családból két anyuka izraeli, illetve grúz, egy anyuka orosz-magyar ősökkel rendelkezik, egyikőjük pedig erdélyi magyar a többiek Magyarországon születtek és többnyire korábbi Izraelben élést követően kettős állampolgárokká váltak. Az apák közül egy magyar, kettő grúz, három távoli európai ősökkel rendelkező izraeli, illetve négy izraeli állampolgár képviselteti magát. Az interjúkat diktafonon rögzítettem, 9 személlyel egy, esetenként két beszélgetést rögzítettem, melyek fél órától, másfél óráig terjedtek. Pár beszélgetőpartneremmel héber nyelven folyt a diskurzus, többször kevert nyelven kommunikáltunk. Ezekben az esetekben a fordítási finomításokat közösen átbeszéltük, hogy a lehető legpontosabban adjam át a közlő szándékát, a többi esetben magyarul kerültek rögzítésre a beszélgetések.

Kutatott közösségem tagjainak és interjú alanyaimnak védelme érdekében neveiket, általuk választott nevekre változtattam. A helyiségek, szervezetek, intézmények neveit az elhangzottaknak megfelelően közlöm, mert véleményem szerint hozzájárul ahhoz, hogy lássuk kirajzolódni a „zsidó Budapest” napjainkban érvényes kulturális és élettér térképének mentális körvonalait.

Elsősorban a megfigyeléseimből származó információk, az empirikus adatok, az interjúk szövegei biztosítják számomra az elemzési kontextusokat, összevetve a fellelhető szakirodalommal, valamint a témában végzett egyéb kutatások eredményeivel és megállapításaival.

„Magyarországnak rengeteg pozitív oldala van, pláne kulturális, aminek egy része azért mégiscsak a zsidóság.”

Etnokulturálisan vegyes zsidó családok magyarországi élete

A téma nagyon összetett, nem tárgyalható a magyarországi lét társas kapcsolataink nélkül, de nem létezik a politikai, társadalmi viszonyok nélkül sem, a mindennapok forgatagában egyik összetevőt sem lehet kikapcsolni vagy egymástól elválasztani, folyamatosan kommunikálnak egymással. Magyarországon élni jelenti a magánéletet, családot, a közéletet, munkahelyet, barátokat, szabadidő eltöltést, vallásgyakorlást. A narratívák megmutatják, hogy kutatott közösségem számára mit jelent Magyarországon élni fizikálisan és mentálisan. Folyamatos választási helyzet, benne lenni a többségi társadalom vérkeringésében, vagy, onnan kirekesztődve egy másik valóságot találni, aminek fizikális határait továbbra is az ország jelenti, vagy mégsem? Személyes tapasztalataik összeadódva képezik le számukra azt a Magyarországot melyben élnek, ezt próbáljuk most megismerni, körbejárni, a beszámolók, vélemények, elmélkedések, gondolatok alapján.

„Nem volt téma, hogy hol akarunk majd élni, egyáltalán nem beszéltünk erről, csak közben ott (Izraelben) munkanélküli lett a férjem. Tudod, a második intifáda akkor jött, 2002-2003-ban. Igen, és akkor egy évig ott szenvedett és akkor gondoltuk, hogy: „Let's give a chance.” Kipróbáljuk meg itt, ha már ő is állampolgár volt, tudod az apukája révén. Ha nem is beszélt magyarul, de papírjai ugyanúgy voltak. Mindketten kettős állampolgárok vagyunk, Az ő szülei itt élnek. Neki az apukája magyar származású, és azt hiszem már 15 éve ideköltöztek a szülei, azért is jöttek ide élni, mert igénylik az európai kulturális légkört, szóval ők itt élnek, nem Izraelben. ... gondolták, hogy itt majd nyugodtabb lesz, meg kulturáltabb az élet. Mert nekik nagyon hiányzott a színház, amit kint annyira nem találsz meg. Pont ezért jött ide, amikor megismertem, mert őket látogatta.” (Edo)

A fenti beszámolóból feltárulkoznak a Magyarországra költözés konkrét indokai, melyek részben gazdasági okokra vezethetőek vissza, (Izraelben) *munkanélküli lett a férjem*, részben a könnyített technikai lehetőségek, miszerint, *„már ő is állampolgár volt”, családegyesítési törekvés, „az ő szülei itt élnek”. A nehézségek ellenére, „ha nem is beszélt magyarul” úgy döntöttek, megpróbálják Magyarországon. Ugyan nem fogalmazódott itt meg, de egyéb beszélgetésekből kiderült, hogy természetesen szempont volt az is, hogy beszélgető partnerem így a családja közelében lehet. Szintén a család és megélhetési megfontolások vezették az Izraelből való hazaköltözésre egy másik interjúalanyomat, aki beszámol arról is, hogy nehézségeket jelentett neki „visszaszokni” a „magyar mentalitáshoz”, miszerint *„mindenki mindent magába tart”*. Ezt megkülönbözteti a „magyar zsidó mentalitástól”, amivel inkább tud azonosulni, és „szókimondóbbnak” érzi.*

„Na, az volt egy nehéz dolog, mert Magyarország annyira más, mert Izrael nekem sokkal szabadabb, összekoccan, két autó elküldik egymást a piczába aztán: Shalom, hije lecha jom szameah¹⁷”. Magyarországon meg mindenki mindent magába tart és őrlődik, és akkor ülünk, mindenki hallgat és lesz belőle egy jó kis daganat. De hogy ez a fajta mentalitás, az izraeli és a magyar zsidók az külön kategória, de a magyarok nagyon nehézkesek. Ehhez a mentalitáshoz nem tudtam visszaszokni, hihetetlen, de eleve otthon is mindig nagyon liberális volt mindenki, így nőttem fel hoztam ezt a magyar zsidó mentalitást, ami azért más, szókimondóbb, még a vallás is sok mindent megenged, amit pl. a katolicizmus nem. Nem az a büntudatkeltés, az a nem illik, meg nem szabad, meg ne csináld. Magyarországnak rengeteg pozitív oldala van, pláne kulturális, aminek egy része azért mégiscsak a zsidóság volt. Egy a lényeg én nem találtam a helyem, megint az EL AL- hoz mentem dolgozni (légitársaság), mert ha már tudok héberül, akkor hova, később az idegenforgalomban helyezkedtem el.” (Tara)

Megfogalmazódik pozitívumként, hogy Magyarországon *„igényes kulturális élet van”,* többek között ez vonzotta korábbi beszélgetőpartnerem apósát és anyósát ide Izraelből. A művelődésre való igény fontosságát minden beszélgetőpartnerem hangsúlyozta, úgy érzik, hogy e tekintetben Magyarország, Budapest fontos értékeket képvisel. Látjuk azt is,

17 Shalom, hije lecha jom szameah.: Héberül annyit jelent: Üdvözöllek, legyen boldog napod.

hogya Tara, ha már birtokában volt a héber nyelvismeretnek, azt gazdaságilag is kamatoztatta, s ezzel nincs egyedül.

„Mielőtt aliyáztam a reptéren dolgoztam... Nagyon szerettem külföldiekkel kapcsolatba lépni. Most az EL AL- nál dolgozom. A héber nyelvnek, az izraeli éveknek egyértelműen van hatása a jelenlegi munkámra. Imádtam a munkámat imádtam repülni, mindig meg volt fizetve az ember ebben a szakmában, ami azért számít. A férjem munkájának nincs köze ahhoz, hogy izraeli, de kiüt az, hogy izraeli, mert teljesen máshogy áll a feladatokhoz, mint a magyarok. Annak ellenére, hogy nem tartja magát úgy izraelinek, a mentalitása azért az, hogy „csináljuk, csináljuk, csináljuk”, nem ez a „neee”, ez nagyon kiüt. Kreatív, és nem arra vár, hogy mondjátok, meg mit csináljak, és le vannak döbbenve, mert nem ehhez vannak szokva itteni közegbe.” (Edo)

Az Izraelből származó férj azonban nem héber nyelvterületen helyezkedett el, és nem is zsidó környezetben, ez a legtöbb általam megismert család esetében ugyancsak így van. A többi izraeli férjtől eltérően, izraeli barátai sincsenek, vajon ez az „identitásvesztéssel” lehet kapcsolatban, vagy alkati tényezők eredménye? Megfigyeléseimből arra következtetek, hogy ez elég sajátos eset, többnyire az izraeli férfiak kapcsolatban állnak egymással, hisz más közösségük a családon és a munkahelyükön kívül nem nagyon van, ilyen értelemben magyarországi társasági életterük meglehetősen szűk. Ezt példázzák az alábbi beszámolók.

„Eyinek alig vannak barátai, akik zsidók, neki nincs olyan nagy baráti köre, mert, valamiért nem sikerül neki itt. Ők úgy nőnek fel, hogy „jaj, minket mindenki utál”. Ők egy háborús gyerekkort éltek meg, nem áll ki értük igazán senki, őket utálják a világban, ez később huszonévesen és harminc évesen is bennük van. Eyalnak nincsenek itt izraeli barátai egyáltalán, mindig a kollégáival megy, és azok magyarok és nem zsidók.” (Edo)

„Itthon izraeli zsidók voltak a barátai a férjemnek, akikkel együtt tanult, azokkal néha eljárt. Közülük többen itt maradtak és családot alapítottak, az ő évfolyamában sokan házasodtak magyar feleséggel, 5-6 házasság lett. A beilleszkedésre nem jó példa az én

férjem, mert ő eleve nem egy nagy szociális lény. Neki ez nehéz, nagyon nincsenek itt barátai, az én barátaim az ő barátai, de ezen túl a munkahely és itt lezárul. Persze a munkahely az elfogadó, csak ő sokkal érzékenyebb, ha valaki valami negatívát mond, azt a máságnak tulajdonítja, hogy zsidó. ... A barátaink többnyire ilyen vegyes házasságúak és zsidók, és gyerekesek.” (Eszter)

A magyar származású feleségek arról számoltak be, hogy izraeli férjük elfogadásban részesül a munkatársak felől, s kihangsúlyozzák, hogy többnyire „liberális” munkatársakkal dolgoznak együtt. Ennek ellenére, nehézséget okoz számukra kapcsolatokat kiépíteni. A feleségek abban látják ennek okát, hogy Izraeli gyermekkorukból egyfajta „elvetettség érzetet” hoztak magukkal, azzal a prekoncepcióval indulnak neki felnőtt életüknek, hogy az Izraelieket „utálják a világban”, „nem szeretik”, ez egy olyan hermetikus burkot képez körjük, amiből csak egy nagyon elfogadó környezetben tudnak „kiszabadulni.

„Az orvosi egyetem mellett, azt mondta, hogy neki nincs ideje, hogy bandázzon. A Galus összes barátja vagy zsidó, vagy izraeli. A mai magyar Budapestről van valami képe, de azért egy nemzetközi cégnél dolgozik. Ott azért elég liberális emberekkel van körülvéve. Bár utálják a cigányokat, mondta a Gál. Azért az emberek 70%a nem szereti, de mivel ő flegmatikus ezért ő mindig hallgat. S azért eléggé burokból van itt, mert hazajön, van a családja, egy-két haver és kész. Nem ért magyarul, még 14 év után sem, ezért nem sokat érez, csak ami rajtam keresztül átjön neki. Van olyan közeg, ami felé azért tudna jobban nyitni, mert nem mindenki elutasító, de ő nem az a típus.” (Tara)

A közösségen belül köztudott a beszámolóban elhangzott, s tapasztalatai alapon is megerősíthető hogy, az izraeli férjek bizonyos tekintetben elszigeteltebb társasági életet élnek hazánkban, mint magyar feleségeik, akik beágyazott kapcsolati rendszerrel rendelkeznek. Tény, hogy a gyermekrendezvényekre, és általában véve a családi programokra inkább az anyákkal érkeznek a gyerekek. Ilyen alkalmakkor sok lehetőség adódik ismeretségek kötésére, de ebből a férfiak többnyire kimaradnak. Személyes okoknak nevezik meg a férjeikkel kapcsolatban az anyák, hogy kevésbé ismerkedő természetűek, valamint a magyar nyelvismeret hiánya is korlátozza lehetőségeiket. Mikor

a felől érdeklődtem, hogy a kis közösségen kívül milyen kapcsolataik vannak, igen eltérő válaszokat kaptam:

„Fele zsidó ismerősöm van, fele másmilyen. A közvetlen kollégáim az EL AL- nál szintén nem zsidók, viszont a bitahonnál¹⁸ mindenki zsidó. A legjobb barátom zsidó, de sok jó barátom van, aki nem zsidó, nem e szerint válogatok, mindenki tudja rólam, de nem ezzel foglalkozunk.” (Edo)

„Nálam 70% a barátaimnak zsidó, inkább a 80%, szóval sok. Nem nagyon találkozom nem zsidókkal, mert olyan helyen dolgozom, és olyan helyen lakom, és a családom is az. A vallásosokkal nem vagyok nagyon kapcsolatba, csak amennyire muszáj, én simán felhívnam szombaton, van, akinél irritál, olyan álarc szerűnek tűnik, tőlem nagyon távol áll.” (Tara)

Érdekes ellentéppárra lettem figyelmes ezt a két interjúrészletet elemezve, melyek egyébként jelölik a közösség két pólusát. Edo aki azt fogalmazza meg, nem szempont nála, mikor kapcsolatba lép valakivel, hogy zsidó vagy nem zsidó a későbbiekben szeretné majd kimondottan zsidó intézménybe járatni a gyermekét. Míg Tara, akinek a barátai többsége zsidó, és úgy fogalmaz, hogy „szinte nem is találkozom nem zsidóval” a jövőben integrált nevelést, állami iskolát szeretne választani a gyerekeinek, ennek háttérében saját iskolás éveikben megélt ellentétes tapasztalataik állnak.

„Az iskolás barátnőm mai napig a barátnőm szóval eltelt az óta 18-19 év, és hát jártam főiskolába, egyetemre, munkahelyem volt stb., a barátnőim az a 3- 5 db az iskolás barátaim voltak és a mai napig kapcsolatban vagyunk, és hát szeretjük egymást, s remélem ez örökre így marad.” (Annael)

A baráti kapcsolatok terén pár mondatban kerek egész, elégedett képet tár fel arról, milyen régóta tartó kapcsolatokat ápol rendszeresen. Mint egy alkalommal utalt rá általános iskolai tanulmányait a Wesselényi utcai iskolában végezte, erősen hagyománytisztelő grúz családból érkezvén, hálás volt a befogadó zsidó közösségért, ami

18 Bitahon: Az EL AL légitársaság biztonsági részlege.

elmondása szerint nagyon megkönnyítette a beilleszkedését. Magyar születésű társai szinte kivétel nélkül „*túl vallásosnak*” találtak ezt az iskolát, de az ő családjában megszokott tradicionális értékrendjének megfelelt. Barátai is innen kerültek ki, és mind a mai napig ők a barátai.

Próbálva feltérképezni, hogy Budapest mely részei a legfrekvenciáltabbak számukra a következő domináns válaszokat kaptam:

„V., VI., VII. ker. Egyébként nem azért költöztünk ide, a gettóba, mert, hogy ez a gettó, eszünk ágába nem jutott. Megszerettük ezt a lakást, néztünk máshol is, de mindenféleképpen a belvárosba akartunk keresni valamit, de nem a zsidóság miatt, hanem a szórakozási lehetőségek, és a közlekedés miatt. Akkor még fiatalabbak voltunk, gyerekek nélkül. De, hogy pont ide estünk, az nem volt tudatos.” (Edo)

„Ez ugyanaz, mint hogy miért lakunk az Újlipótvárosban, soha ki nem költöznék belőle, pont azért, mert van most ez a nagyon magyarkodás, nagyon Árpádsávokodás. Az Új Lipótváros gyerekköre remélem, nem közösi ki a körülmélet gyereket. ...még mindig nagy része izraelita, vagy legalább elfogadó. Bár ez meg nagyon belterjes, ugyanez a baj a budapesti zsidó közösségekkel.” (Tara)

A vélekedések a tekintetben megoszlanak, hogy miért, de az biztos, hogy kutatott mikroközösségem szinte minden tagja a fent említett kerületek valamelyikében lakik. Többségüknél hasonló okok érvényesülnek, amint ez utóbbi idézet érzékeltet. Úgy gondolják, nagyobb elfogadással vannak feljűk egy olyan kerületben, ahol hagyományosan magasabb számban van reprezentálva a zsidó lakosság, itt található a legtöbb zsidó intézmény, szervezet telephelye, ezeken a környékeken kerülnek megrendezésre programjaik, szóval ezen kerületek köré rajzolódnak ki a „zsidó Budapest” mentális körvonalai. Említésre kerül, hogy a viszonylag zárt zsidó társadalmi életen belül, „mindenki, mindenről tud, még azt is, amit ő maga sem hallott” (Raj 2006:222).

A munkahelyekről és baráti kapcsolatokról már esett szó, a továbbiakban megismerhetjük, hogy milyen szabadidő eltöltési lehetőségeket választanak a családok, mi motiválja és befolyásolja őket választásaikban?

„Egy két izraeli családdal, megyünk le Bánki tó fesztiválra, jazz koncertre, velük lehet. Korábban több szülővel is összejártunk, más volt a csoport, több az elzárkózott család. Gyerekekkel a Tikva, meg a Bálint Ház, én előtte is sok zsidó programra jártam, mert nagyon sok zsidó barátom volt, mint ahogy most is járok, de messze nem annyit. De ez nem a házasság, hanem a két gyerek. ... Nem tudom,... megvan az a szűk baráti kör, ami van, nem tudom,... mondjuk az utóbbi két évben nagyon sok holokauszt témájú könyvet olvastam.” (Tara)

„Azóta sajnos nem járok színházba mióta az Eyallal vagyok, előtte opera, színház minden volt, most meg fél évben egyszer elmegyek a szüleimmel színházba. Ő nagyon jól elvan az európai szórakozási lehetőséggel, balettra, koncertre szoktunk járni, de ahol már beszélnek, azzal ő nem tud mit kezdeni. Én imádom a kinti társasági életet, az emberi összetartás, ami kint van az itthon nyomokban nincs, ezek a nagy baráti családok az fantasztikus kint” (Edo)

A fenti beszámolókból mintha az derülne ki, hogy maguk a magyar anyukák is úgy érzik, hogy kissé korlátozottabb a mozgásterük. Triviálisnak tűnő magyarázat erre, de a gyerekek megjelenése a családban nyilván önmagában is módosítja a szülők szabadidejének eltöltési módját, s több időt töltenek otthon a családdal. Egy másik háttérben meghúzódó okra hívja fel a figyelmet a következő beszélgetésrészlet:

„Ma már főleg zsidó szervezetek által meghirdetett programokra megyünk. Mert tényleg az a félelmem, hogy elmegyünk a Millenárisra, és a 2. kerület, jön a sok jómódú budai, akik között iszonyú sok a jobbikos. Mi meg héberül beszélünk, és bennem van ez a blokk, és ezt átadom akaratlanul a gyereknek. Ha meglátom a Nagy-Magyarország matricát az autón, akkor már biztos vagyok benne, hogy húúú ez egy zsidógyűlölő, holott lehet, hogy nem. Az ilyen helyeket próbálom azért kihagyni, sokkal szívesebben megyek a Bálint Házba, ahol tudom, hogy szabadon mászkálhat. Az árpád sávval sincs semmi probléma, nyilasok ide vagy oda, ha nem a mai szélsőjobb használná. Sőt a Nagy- Magyarországgal sem lenne semmi gond, ha ezt nem csak egy csoport sajátítaná ki magának.” (Tara)

Ezzel az életérzésével nincs egyedül, megfigyelt közösségemben a grúziai családokat leszámítva, minden beszélgetés alkalmával előkerülő gondolatok, amik a kirekesztés érzésére irányulnak, a belső szorongást csak felerősítik a napjainkra jellemző társadalmi és politikai események, amik igen érzékenyen érintik a zsidó társadalmat. Hasonló tapasztalatokról – több napjainkban végzett kutatás mellett – Tillmann Lili is beszámol (Tillmann 2010:61)

„Az én bajom itthon, hogy ha nem zsidó közösségben vagyok, hogy egyfolytában azt várom, vagy inkább nem várom, de ki vagyok rá élezve, hogy igen mert zsidók, és akkor én robbanok, és nem akarok robbanni. Azért jobb nekem Izraelben élni, mert ott ezt nem várom, ott tök jól ellazulok, persze ott meg dobálják a bombákat és felrobbannak az autóbuszok, de ez a feszültség bennem nincs. Aminek ott ki vagyok szolgáltatva, nem azok a dolgok halmozódtak fel bennem, hanem a magyarországi antiszemitizmus. Anyósom meg arra van kiélezve, neki elfogadhatóbb az élet itt. De ma Magyarországon úgy kezdik el szidni a cigányokat, a zsidókat a menekülteket, feketéket, melegeket, hogy én nem tudom. Egyre negatívabb, amit látok a tv-ben az interneten, egyre rosszabb a helyzet és sajnos hajlamos vagyok átvetíteni ezt az egész országra, pedig tudom, remélem, hogy ez csak egy bizonyos csoport véleménye, már azt gondolom, hogy mindenkiben ott van ez igazából. Valószínűleg tévedek, de így érzem. Eyinek nem volt semmi negatív élménye mindez idáig. Ő tudja tőlem, de ő nem érzi annyira, ő elvan a családdal a munkával, megpróbálja mindig kizárni a negatív dolgokat, nem is akar inkább tudni róla, ő a pozitívumokra figyel. Én már néha el sem mondom neki a híreket, mert én befordulok tőle, ami itthon van, ő meg nem akarja úgy felfogni, inkább a fejét a homokba dugja, ő biztos másként mondaná el... Én csak biztonságban szeretnék élni, a gyerekeimet nevelni, és hagyjanak békén, ne érezzem fenyegetve magamat, ennyit szeretnék, nem szeretnék mást.” (Edo)

Nagyon érthetően megfogalmazza adatközlőm, hogy milyen belső, mély félelmeket indukál benne a mindennapokban és médiában tapasztalható antiszemitizmus. Világosan látja, hogy az Izraelből származó családtagjai számára ez nem annyira sokkoló, hiszen nem értik, mi zajlik a társadalmi párbeszédben, valamint a többségi társadalomtól viszonylag elszeparáltan telnek hétköznapjaik, ennél fogva kevésbé érzékelik ezeket a negatív hatásokat. Párhuzamba állítja saját itthoni fenyegetettségét, anyósa izraeli

bombatámadásoktól való félelmével, s gyakorlatilag kimondja, hogy egyik-másik borzalmasabb annak, akinek belső tapasztalati vannak és átélte a veszélyeztetettség érzését. De úgy, mint ahogy ő Izraelben felszabadul az antiszemitizmus súlya alól, anyósa, itt Magyarországon, nem kényszerül megélni, átérezni azt az erős mentális, pszichés terhet, mely a robbantás fenyegetettségének tudatállapotában rejlik. A probléma tehát a másik országban nem szűnik meg létezni, csak szabadságra mehet a lelkünk a súlya alól. Ha ennek az oltalmazó „máshol levésnek” nem a fizikális, hanem a szubjektíve mentális, pszichés határait keressük, jó példát találhatunk rá a közösségen belül. Egész tanulmányom alatt végigvonul az a különbség, ami a Grúziából származó anya életét jellemzi a Magyarországon született társaival szemben. *Annael* élete egy összetartó többgenerációs nagycsaláddal viszonylag zárt grúz-zsidó közösségen belül zajlik – még ha a tágabb kereteket a magyarországi zsidóság, azon túl pedig Magyarország szolgáltatja is –, ez minden tekintetben védelmet jelent számára.

„Én a mai napig nagyon, nagyon szeretek itt élni. Nekem Magyarországon majdnem 20 év alatt, nem volt negatív élményem, szóval nem volt az, hogy „Jaj te zsidó”. Annyi negatív sztorit lehet hallani, de engem elkerült hála Istennek. Lehet, hogy mindig jó helyen voltam. Szóval igazából, közgázra jártam és tudjuk, hogy az egy liberális szak, egyetem, ott nem arról van szó, hogy meglincselnek. Ugyan Grúziában születtem, de tény és való, hogy nem ott Nőttem fel. Több élményem kötődik Magyarországhoz. Igazából emberré úgy mond itt váltam, a gondolkodásom, meg igazából itt fejlődtem ki.” (Annael)

Annael elmondása szerint soha nem élt át Magyarországon atrocitásokat, megfogalmazza ennek egyik lehetséges okát is „mindig jó helyen voltam”. Negatív, zavaró élmény hiányában elégedetten és büszkén vallja magát zsidónak, grúznak és magyarnak egyszerre, s nála ez harmonikusan megfér a magyarországi miliőbe ágyazottan. Minden bizonnyal köszönhető ez annak a szemléletnek és hitnek amire, majd a valláshoz való viszony kapcsán részletesen kitér. Tudatos választással saját megkonstruált világában biztonságot és harmóniát teremt, segítik ebben tradíciói és családi kötelékei.

A védekezés a kirekesztés ellen szintén vezethet egy belső otthonkonstrukció kialakításához. Ezt az utat mutatja be Lejla, aki romániai magyar zsidóként, Magyarországon remélte az „otthont”, a biztonságot megtalálni.

„Én átjövök a magyar anya honba, gondolván, hogy majd itt otthonra lelek, és itt szembesültem először a zsidózással, de úgy, hogy, mint mondtam, hogy Erdélyben főleg a magyar kisebbségi sors volt előtérben. Ezért a zsidózás és a cigányozás kevésbé. Azt gondold, hogy na, te majd hazajössz Magyarországra, erre készülsz egész életedben, hogy itt leszel otthon és itt kapod meg a legélesebben azt, hogy Te román vagy, te román-cigány vagy, te román zsidó vagy, minden vagy csak magyar nem vagy. És akkor rájössz, hogy minden, amit tanultál az iskolában, az súlyos etnocentrizmus volt, a magyar az első, az egyetlen, a legjobb. Egész máshogy hangzik ez egy romániai elnyomásban, ahol forradalom magyarnak lenni, mint egy magyar többségű társadalomban ahol miért kéne forradalmat csinálni a magyarságból. Akkor teljesen átértékelődik minden. Ez egy olyan törés egy emberben, hogy basszus, amit mondott az anyám, az apám, a tanáraim, és mindenki 20 éven át az egy nagy „humbug” volt, akkor gyakorlatilag mi a valóság, szóval azt hiszem, hogy ezek a 20-as éveim erről az identitás küzdelemről szóltak, és egy nagyon kemény harc volt.” (Lejla)

Kisebbségi léte szövevényként, többé nem tudott hazára lelteni a szó klasszikus értelmében, tehát más hazakoncepció gyártásra tesz kísérletet beszélgetőtársam és még sokan, akik átéltek hasonló sokkoló élményeket.

„Nagyot csalódtam, és akkor azt mondtam, hogy az otthon az egy belső folyamat, és nem kell nekem külső társadalmi visszaigazolás, hogy otthon vagyok. Majd én megkonstruálom a saját otthonomat. Egy hátizsákot viszek magammal és a világ bármely pontján otthon leszek innentől kezdve, hogy önmagamot helyre tettem. Tehát, hogy már nem érdekelt, hogy mit mondanak, az nekem egy óriási sokk volt először, hogy nem vagyok otthon itt se. Akkor abban az értelemben sehol nem leszek otthon, mint ahogy gondoltam én, de megtalálom a módját annak, hogy mégis otthon legyek bárhol. És, hogy ez egy olyan kozmopolita életforma, vagy egy multikulti életfelfogás, amivel szinte bárhol a világon kiegyensúlyozott lehetsz. És rá kell arra jönni, hogy a kozmopolitizmus az nem egy szitokszó, mint ahogy azt nekem nevelték egész életemben, hogy az, aki elhagyja az otthonát, meg a hazáját, meg aki az idegen kultúrát sajátítja el, az egy hazaáruló. Az egész erdélyi kultúrában ez van. Az embernek joga van a világon bárhol élni, és attól, mert te beleszületted egy népbe, egy

nemzetbe, egy kultúrába, attól az nem azt jelenti, hogy az egyetlen, az a legjobb. Hanem az egy a sok közül, és hogy egyáltalán nem lehet, nem szabadna semmilyen értelemben kisebbségi, többségi, jobb, rosszabb jelet tenni két kultúra közé.” (Lejla)

Lejlának, nagy csalódást okozott, hogy azok után, hogy Romániában kisebbségi magyarként nevelkedett, és a zsidó identitásától a neveltetése alatt gyakorlatilag megfosztották, hiszen elsődleges volt a kisebbségi létben a magyarság- tudat küzdelmes megtartása, „*hazajön*” Magyarországra, hisz „*erre készült egész életében*” és megkapja, hogy „*román zsidó*”. Ez nemcsak a „magyar őshaza” koncepcióját rombolta benne össze végérvényesen, hanem a saját identitása is megingott, megkérdőjeleződött. Mindez egy olyan belső útra terelte, melyben megkonstruálta a saját otthonát, az őt ért „*sokk*” hatására újragondolta az Erdélyben szerzett ismereteit a „*magyar hazafogalom*” tartalmáról és eljutott egy olyan etnorelatív állapotba, ahol megfogalmazta saját megoldásait, a „*multikulti életfelfogás*”-ban, és „*kozmpolita életforma*” megvalósításában, „*amivel szinte bárhol a világon kiegyensúlyozott lehet.*”

A beszámolókból tehát arra következtethetünk, hogy Magyarországon élni az előnyök ellenére is kihívást jelent a vegyes etnicitású zsidó családok tagjainak. Az antiszemitizmus teremtette atmoszféra kétségtelenül jobban nyomasztja a magyar ajkú, magyar születésű szülőket, az izraeli fél kevésbé érzékeli mindezt, részben nyelvi korlátai, részben a kisközösségben és családban való szeparáltsága miatt. Megoldásként arra, hogy lehet-e, miként lehet, magyarként, magyar zsidónak lenni, a családok részéről próbálkozásokat láthatunk, leggyakrabban a „*bezárkózás*”, „*elszeparálódás*” a válaszreakció a többségi társadalom felőli támadásokra. Vannak működőképes megoldások, ezekben a családokban erre látunk példát, egyik esetben paradigmaváltás ment végbe mentális, ideológiai szinten, aminek az eredménye egy „*multikulturális életszemlélet*” lett, melynek következtében ajtó nyílt a világra, és a „*kozmpolita életformára*”, értéként tekintve a másságra. Más esetekben a vallás, a hit a tradíciók segítségével befelé koncentrálva, sikerült egy olyan védőpajzsot megalkotni, mely megóv a többségi társadalom felől jövő negatív impulzusoktól. Az általam megismert vegyes családok többsége-, nemcsak akikkel interjú készült- ennek a két vonulatnak az ötvözéséből próbál koncepciókat kidolgozni, hogy „*itthon*” érezze magát. A valláshoz, a hagyományokhoz azonban nagyon különböző hozzáállásokkal találkozunk az egyes családokon belül is, ezek bemutatásáról fog szólni a következő fejezet.

„Nyomatjuk a zsidóságot a magunk módján”

Vegyes etnikumú zsidó családok viszonyai a valláshoz és hagyományőrzéshez

„A vallás természetére, a kisebbségi léthelyzetben élők vallásosságára, az etnikus vallások intézményesülésére seregnyi az „érvényesnek” tekintett válasz, amelyek a társadalmi közbeszédben vagy a tudományos diskurzusokban föltorlódnak, elérhetőkké válnak, s látszólag egyetemes vagy konkrét és helyi értelmezést kínálnak a jelentésekre (Molnár 1992, Eliade 2002, Boglár 2001). Ám korántsem ilyen megnyugtató a kép, ha magukat a csoportokat kérdezzük” (A.Gergely 2007:7). Tudjuk, hogy a magyar származású anyák vallási tradícióktól elrekesztve nőttek fel, majd a rendszerváltozás után a zsidó reneszánsz alatt megismerkedtek hagyományaikkal és újratanulták azok egy részét. Izraeli, grúz férjeik azonban más zsidóságba születtek és nevelődtek bele. Míg a kóser étkezés szabályainak betartása Magyarországon komoly kihívást jelentő és szervezést igénylő munka, addig Izraelben ez természetes. Ráadásul a magyar anyák szüleiktől is egyfajta liberális, szekuláris szemléletet örököltek, ahol a vallási szokások megtartásának igénye többnyire nem volt jelen, mint követendő minta, ezért jellemzően nem rendelkeznek erre vonatkozóan tapasztalatokkal. A másik fontos alappillére a zsidó vallásnak a *Shabbat* megtartása, ami mint látni fogjuk, nagyon sajátos módzatokban kerül megélésre a különböző családokban, sőt nagy eltérések, olykor ellentétek mutatkoznak családokon belül (Papp M. 2007:336-348). Beszámolóikban kitérnek a gyermekekre vonatkozó szimbolikus vallási rítusokhoz való viszonyukra, ami már tovább mutat a következő fejezet témája, a gyereknevelés felé.

„A férjem családjában ünnepeket tartották, de ez megvolt, meg a kóser hús. Sőt mi több, még az ő gyerekkorába, nem a fővárosban éltek a '70-es, '80-as években az élő csirkét vele hozatta a nagymamája és otthon vágta le, és életében nem evett olyan sajtot, ami boltból volt, ő készítette, és állítólag az anyukája életében nem evett nem kóser húst, meg állítólag minden szombaton bekötötte a jobb kezét, hogy a munkahelyin ne keljen írni. Mondjuk, ezeket nem tudom, hogy oldotta meg az akkori Grúziába, de mindegy. Anyukája egy magas beosztású mikrobiológus volt.” (Adrien)

A fentiekben bemutatott tradicionális grúz család előéletét – melyből férje származik – összevetve azzal, amit Adrien mesélt gyermekkoráról, egyszer volt „széderen”, karácsonyt viszont tartottak – látható a férj és a feleség zsidó kulturális háttere közötti jelentős különbség. A családok többségében ahol a férjek izraeli születésűek a fent bemutatottnál jóval kisebb hangsúlyt fektettek a vallás megélésére, ezért a vallási síkon való összehangolódás nem volt annyira bonyolult és központi kérdés, mint az előbb idézett család esetében. Azonban, a beszélgetések alkalmával kiderült, hogy ezek a szituációk egyáltalán nem egyediek a vegyes zsidó családok életében. Ezért az alábbiakban közlöm Adrien beszámolóját arról az útról, amin férje elindult, s amit a vallásos szakzsargon *hozer be'tsuva*-nak nevez, ami jelentéstartalmát tekintve, a megtérés folyamatára utal, a vallásos életformába való visszatérést jelöli. Kovács András 1999-ben végzett kutatása szerint ez a folyamat, azaz a hagyományhoz való visszatérés akkoriban egyre erősödött (Kovács 2002:32). Az általam kutatott terepen ez a tendencia, azaz a vallásos életvitelbe való visszatérés, egy-két kivételtől eltekintve nem volt jellemző.

„Bécsben a társaság is befolyásolta őt, mintha elvárás is lett volna a többi grúz szemében. Bécs alatt már volt, hogy egyik napról a másikra, nem eszi meg a mamámnál a csirkemellet. A mamám egy lázadó típus, és azt mondta, hogy nem megy el venni kóser húst. Utána egy-másfél év után visszaköltöztünk, és nagyon érdekes történet, egy darabig folytatódott Magyarországon ugyan ez, majd rá két évre Hong-Kongban kerültünk, úgy éreztem mintha Hong-Konggal egy jesivába¹⁹ kezdett volna el járni. Kipába kezdett járni, mint a főnöke. Elkezdett tfilin²⁰ reggel. Az apjuk is otthon Grúziában mindig felvette a kipát ha evett, megvolt ez a minta. Én meg ugye sohasem láttam ilyet, kipát sem láttam csak a templomban. Most péntek este Adrien gyertyát gyújt, de azt mondtam nem sütök kalácsot, könyörgött a Michal, hogy tanuljam meg, de örüljön, hogy főzök. Nem vagyok egy konyhatündér, csomószor néztem, le is írtam, nem, nem vesz rá a lélek. Hajlandó vagyok répatortát sütni, az egyetlen, amit tudok sütni, meg az parve,²¹ tök jó, de mindent nem. Ha meg megyünk kifőzdébe vagy bárhova, akkor meg megeszem a csirke húsomat, és abban nincs semmi. Meg az a

19 Jesiva: Felsőfokú Talmud tanulmányi iskola, melyben a Tórárt tanulmányozzák (Papp 2008:464).

20 Tfilin: Imádkozás közben a férfiak által karra és homlokra erősített imaszíj. a szövegben az imádkozás gyakorlatára utal.

21 Parve: Ételtre vonatkozó, kósersággal kapcsolatos fogalom, olyan ételt jelöl, ami mind húsos, mind tejes ételekkel együtt fogyasztható, mint például a gyümölcsök.

hülyeség, hogy nem értem, hogy ha lakáson kívül vagyok, akkor miért nem ehetem én együtt a hússal a tejjel. Néha nem mond semmit, néha meg mond. Azért ő, a férjem sokkal nyitottabb, de a sógorom kezd ilyen veszélyes lenni.” (Adrien)

A beszámoló alapján könnyen rekonstruálhatjuk a vallásos életformához való visszakanyarodás állomásait, megjelent a férj részéről a „kóser hús” evésére vonatkozó igény, majd elkezdett imádkozni és „kipában” járni. Ezzel egy időben megjelentek a feleséggel kapcsolatos elvárások is, mint a pénteki gyertyagyújtás és a kalácssütés, aminek fontos szerepe van a „Shabbat”- fogadás rituáléjában. A Tórában levő három, kizárólag nőkre vonatkozó törvény fontos részei a péntek esti (szombati) gyertyagyújtás, a kalács, héberül „hala”, vagy barhesz készítése. Az őszinte elbeszélés jól érzékelteti, mennyire konfliktusokkal terhelt helyzetet eredményezett ez a házastársak között, és bemutatja beszélgetőpartnerem ellenérzéseit a számára idegen és értelmetlennek tűnő tradíciók gyakorlásával szemben. Megfogalmazódik, hogy a társaságnak, melybe munkakapcsolatai által belekerült a férj nagy szerep tulajdonítható, „Bécsben a társaság is befolyásolta őt”, „Hong-Kongban, kipában kezdett járni, mint a főnöke”. Ugyan itt nem szerepel okként, de korábban már találtunk arra vonatkozóan utalást, hogy a távolba szakadáskor az ismeretlenbe való megérkezéskor a tradíciók őrzése, a valahová tartozás igénye felerősödik, ebben a történetben is ennek lehetünk tanúi.

”Nem volt olyan egyszerű a 3 éves Hannával ott megszokni az egészet. Szóval nincs tv, nem beszélünk telefonon, lezárjuk a komputert péntek délután. És akkor én sokáig lázadtam, hogy ezt így nem teheted meg, ez emberi jogok, egyik percről a másikra. Nekem ez nagyon nehéz volt, és a szüleimtől is hallottam a kritikákat, hogy ezt hogy hagyhatod és ez abszolút nem demokratikus, én ettől szenvedtem. Most ott tartunk, hogy valamikor kikapcsolom a telefont, de inkább lehalkítom, felhívom a szüleimet és beszélek velük szombat délelőtt. És szavak nélkül, mert ha odaállok és mondom, hogy beszéljünk meg, akkor azt mondja, hogy „nem”, de talán így megérti, hogy ezt én nem tudom úgy annyira betartani.” (Adrien)

A kompromisszumok megtalálása egy több éves folyamat, ami a család életében messze nem ért véget, jelenleg is egymás, saját és ugyanakkor közös határaikat keresik. Az apa által preferált életforma ellen a magyar származású anya „sokáig lázadt”, „szenvedett”,

„nagyon nehéznek találta” az új vallásos szokásokhoz való alkalmazkodást. Ráadásul a „magyar zsidók” liberalizmusát képviselő szüleitől is „hallotta a kritikákat”, hogy ez nem „demokratikus”, így aztán komoly ellentétbe kerültek benne a múltból hozott érték a jövőjét meghatározni látszó értékekkel. Ezek az állapotok, ha nem is minden esetben vallási dimenziókban, hanem olykor kulturális nyelvi aspektusokban, de rendszeresen megjelennek a vegyes családok életében, mígnem kialakítják sajátosan személyes belső rendszereiket, melyben mindkét fél megtalálja magát.

”Jó a tv-t elérte, hogy nem kapcsoljuk be, ...de az a probléma ezzel, hogy nem tudom átérezni ennek a fontosságát, hogy miért nem nézünk tv-t. El kell játszanom a gyerek előtt, hogy ez így jó, de én ezzel nem értek egyet, és ha átmegyünk ebédelni a szüleimhez, vagy ha ott alszik hétvégén, ott meg nézhet tévét... és akkor ezt nem érti. A nagymamája elmagyarázta, hogy nem mindenki vallásos, „Aba” jobban tartja, de nézd meg, ezt meg ezt, ők kevésbé tartják a vallást, attól még zsidók. S azt mondja, hogy ez a somer shabbat²² az jót tesz a parnasza²³ meg a jövő szempontjából, ... Ha jókat próbálok sorolni és félreteszem az ellenérzéseimet. Akkor a pozitívumok, amikor nem tartotta akkor egész nap a komputer előtt ült és dolgoztatott valamit, vagy be is ment dolgozni, vagy telefonon beszélt, nem volt velem, a gyerekekkel, ... A szépen megterített családi asztal, vacsora legalább együtt, mert amúgy se reggeli se vacsora se ebéd nincs együtt otthon hétközben. S ha ez sem lenne, nagy gáz lenne, mert ő mindig 10-11 kor este jött haza, és elment 8-9 órakor, rengeteget dolgozik, egyedül vagyok otthon a gyerekekkel. és ez a jó része. Én elmondtam neki, hogy ez nekem nehéz. Párszor másoknak mond olyat – ami tök jól esik –, hogy hát igen az Adrien igazából nem hisz ebben, de az irántam való tiszteletből igyekszik megtenni.” (Adrien)

A tévézés negligálásának nehézségein keresztül érzékelteti Adrien, hogy mennyire nehéz új szokásokkal azonosulni, felhagyni a már, megszokott cselekvéseinkkel, pláne, ha nem tudja „átérezni ennek a fontosságát”. Ez a gyermeknevelésben is feszültséget okoz, ugyanis mindketten érzik, hogy következetességre kell törekedniük, de ettől a tényről ez még nem válik könnyebbé számukra a gyakorlatban. Érdekes, hogy a szombat tartás előnyeiként a férj abszolút gyakorlatias, materiálisnak tűnő okot jelöl meg, mégpedig a

22 Somer shabbat: A szombatra vonatkozó zsidó vallásos törvények betartása.

23 Parnasza: Anyagi gyarapodás, megélhetést biztosító jövedelem, a szövegben anyagi jólétre utal.

megélhetésük biztosításának garanciáját. Míg a feleség belátja, „ha jókat próbál” sorolni és „félreteszi az ellenérzéseit”, hogy a „Shabbat” tartás „összetartja a családot”. Azoknál a családoknál ahol mindkét fél hasonlóan tradicionális háttérből jön, sokkal simulékonyabban mennek végbe ezek a közös útkeresések. Amire hosszú évekbe telik rájönni Adriennek a vallással kapcsolatban, az Annael életében evidencia, ezt szemléltetik a következő gondolatok.

„Lehet, hogy a zsidó vallás hirtelen, hű de nagyon nehéznek látszik, meg nem tudom, de csomó okos dolog van benne. Ne együnk húst a tejjel, ez jó, ha nem terhelem le a gyomromat, és nem zabálok össze minden szirt- szart. Nem eszünk disznóhúst teljesen jó ötlet, mert nem is egészséges, zsíros, nehéz kaja. A körülmetélés... sokkal higiénikusabb, nem ragad oda semmi matyi, meg pötyi, meg mit tudom én. Meg, ha belegondolsz, péntektől szombat estig..., jó nem tartunk szombatot, de én nagyon nyitott vagyok a betartásra. Nem lehet csinálni semmit, mi dolga van férfinak, nőnek végre egymásra találni, tv-t nem nézhet, ott vagy a család, muszáj a családdal foglalkozni. Összetartja a családot, pl. a péntek esti vacsora, leülünk, egész héten nem is látjuk egymást, péntek este mindenki összegyűlik. Hihetetlen okos vallás, ha egy ember rendes és normális családra és nyugalomra vágyik, akkor a család szempontjából, szerintem egy marhára összetartó, egybetartó, pozitív, egészségügyileg is hasznos. Csomó pozitívot látok az én vallásomban, ezért szeretném átadni a gyermekemnek, szerintem tartozni valahova az egy fantasztikus dolog. Határokat muszáj az ember életében megszabni, mert szerintem úgy sokkal sikeresebb az ember, ha tudja mi merre, hogyan, és tudja, mit kövessen. Ha az ember tudja az utat, akkor sokkal, sokkal kiegyensúlyozottabb, hamarább eléri a célját. Ha nem csapódik össze vissza. Én szeretném ezért a hagyományokat átadni, és remélem, hogy a gyerekek is ezt fogja követni, mert én látom ebben a pozitívumot. Nem mondom azt, hogy csak zsidó vagyok és kész, más nem is érdekel, de kell látnom ebben a pozitívumot.” (Annael)

Ez a beszámoló a tradicionális élet személyesen megtapasztalt előnyeit foglalja össze, „egészséges”, „higiénikusabb”, „összetartja a családot”, „sokkal sikeresebb az ember”, „hamarább eléri a célját”. Ebben az olvasatban érthetővé válik, hogy a vallás megélésének

és a szabályok betartásának gyakorlati előnyei vannak a megcselekvő szempontjából. Tehát lehet egy racionális döntés is a vallásos életre való törekvés.

A legtöbb családnál azonban inkább a hagyományőrzéssel találkozunk és kevésbé a mindennapokra, mint inkább az ünnepekre koncentrálnak.

„Nekem nem fordult meg a fejemben, hogy vallásosabban akarok élni, Izraelben sem, a legtöbb izraeli, nem az ortodoxiával él együtt, nem parókás, meg szoknyába járós történet. Hanem inkább ez a maszortiim- hagyományőrzők, ez nekem bőven belefért, ez tetszett nekem. Az ottani család sem vallásos, Izraelben, zsinagógában talán kétszer voltam. ... A férjemtől minden ilyesmi távol áll. Eyi soha nem eszik disznót nyilvánvaló, kóstolta, de nincs hozzászokva, Izraelben nem evett, mikor megkóstolta Amerikában, nem ízlett neki, nem ahhoz volt szokva. A gyerek meg tudja, hogy itthon nem eszünk kósert az oviban meg kóser van, én eszem sok disznót, csak itthon nem főzök, mert akkor úgy főzök, hogy az Eyalnak is jó legyen, párszor előfordul, de nem rendszer. A shabbati gyertyagyújtást elkezdtük egy időben a gyerekek miatt, de nem, inkább az ünnepekre koncentrálnak. Meg mivel Nono, vallásos oviba jár, ezért tudja mi az ima shel shabbat²⁴, nagyon sokat hoz haza, kézmosás után áldást mond, néha evés előtt is. Én örülök ennek, mert azért adtam be, hogy megkapja ezt, itthon tőlem nem fogja megkapni soha. Ünnepek közül mindent tartunk itthon, keresztény ünnepek közül anyuéknál van a karácsonyi családi vacsora, hozzánk a Téalapó jön, nem a Mikulás. A Karácsony az egy kettősség, mert gyerekkoromban szerettem, mert nem úgy ünnepeltük, hogy ez egy keresztény ünnep, hanem mint egy nemzeti ünnep, és ki ne szeretné a kivilágított karácsonyfát, meg a sok ajándékot. Manapság viszont ez a nagy antiszemitizmus, meg ez a nagy keresztény lobbizás, meg hosszú évekig, kint Izraelben az ember elfelejti, 24. e december, ugyanolyan nap. Most kicsit viszolygás, mert ilyen Magyarországon a helyzet, de nem azért mert én nem szeretem a karácsonyt, küldök, kapok jókívánságokat. Nono tudja mi az, mindent tud, várta a Téalapót, nem Mikulást. Szukkotkor²⁵, a Szimchat Tórán²⁶ minden évben a zsinagógába megyünk a gyerekekkel, az ő kedvükért, mert ez nekik élmény. A chanukiát meg akkor vesszük elő, amikor jön az ünnep és gyertyát gyújtunk, Nono bölcsis korától egyedül

24 Ima shel shabbat: Az anyát jelenti, aki rituális gyertyagyújtással fogadja a shabbatot.

25 Szukkot: Sátoros ünnep. Szukka, héber szó, jelentése: sátor.

26 Szimchat Tóra: A tóra örömmünnepe.

gyűjtja meg a chanukai gyertyákat. Tainak volt britmilla²⁷ de az itthon volt megtartva a Verő Tomi rabbival, tervezzük, hogy lesz majd bat és bar'mitzva²⁸. De nem tudom, mi hol leszünk 10 év múlva.” (Edo)

Láthatjuk, hogy vannak fokozatai, különböző szintjei a hagyományőrzésnek, a családoknál gyakoriak a próbálkozások a szokások gyakorlását illetően, „a shabbati gyertyagyújtást elkezdtük”, míg rátalálnak, arra az útra, ami e tekintetben járható számukra, „inkább az ünnepekre koncentrálunk”. A kóser étkezés az általam kutatott családok többségénél, nem szempont. A zsidó értékeket követő intézmény választása a gyerekeknek egy általánosan megjelenő motívum, azzal magyarázzák, hogy ott „megkapja a hagyományok ismeretét, „tőlem nem fogja meg kapni soha”. A karácsonyhoz való viszony kényes része kutatott közösségemnek az ezzel kapcsolatos ambivalens érzéseket jól összefoglalják a fenti gondolatok. A gyerekekre vonatkozó vallási rituálék átélésének biztosítását fontosnak tartják a szülők, bár azért elhangzik bizonytalanul, hogy „nem tudom, mi hol leszünk 10 év múlva”. Nagyon hasonló hozzáállást közvetít a következő összefoglaló.

„Én a Raj Tamáshoz jártam Talmud Tórára. Természetes volt, hogy zsidók vagyunk, előttem nem volt eltitkolva, én már teszem azt 6 évesen is tudtam. Nem nagyon érdekelt, vagy hát természetes volt. Nagyon szerettem a Raj Tomihoz járni, mert mindig volt Coca-Cola, meg Fanta, meg édes süti, meg jó társaság volt. Ugyanaz volt, mint a Noninak a Tikva vasárnaponként, jó társaság van, beszélgetünk, játszunk, eszünk, iszunk, buli, kicsit tanulunk. A gyerekek megismerik az intézményeken keresztül is, meg otthon is mondom, de igazából az van, hogy ünnepek alkalmával viszem ide-oda, és ott mondják, látja, meg automatikusan kap belőle otthon is. Kint sem járunk, Gál családja sem zsinagógába járó. Nem eszünk kósert, Gál sem akarná erőltetni a kóser étkezést, ha akarná, akkor valószínű, hogy egyedül élne. De ők otthon sem, van téliszalámi, meg minden. A Shabbat is nagyon kell, jó. Gyertyagyújtás van, néha ha a Nonci megkér, és akkor, de ez csak olyan szimbolikus. Az ünnepek

27 Britmilla: Körülmetélés. „Vallási előírásaink szerint a születést követő 8. napon az újszülöttet felveszik Ábrahám szövetségébe. E parancs teljesítése az apa kötelessége (Deutsch 1988:49).

28 Bat Mitzva, Bar Mitzva: A felnőtté avatás rítusai a lányoknál a zsidó naptár szerint 12 évesen, a fiúknál 13 éves korukban történik. „A 13 éves fiú neve bár micvá, a parancsolat fia, a tizenkét éves lányé bát micvá, a parancsolat lánya (Donin 2003:259).

megtartása, hagyománytisztelő módon megvan. Nem voltam oda a körülmetélésért, hogy akkor viszem a 8 napos gyermekemet és vágjunk bele. Még aki beleszületik, és azt mondja, hogy csináljuk, de akkor sem szívesen álltam ott mellette. Meg a másik az, hogy itt egy gyerek, most körül van metélve, hálelúja, és akkor itt vagyunk az Új Lipótban. Olyan közegbe elmegy pisilni és nem probléma, és utána? Vannak félelmeim. S ez nem az a kicsit körülmetélt, mint az amerikai zsidók. Bat'mitzva, bar'mitzva az kell, zsidó esküvő is kell.” (Tara)

A zsidó közösségek fontossága itt is megjelenik, kihangsúlyozódik az is, hogy a gyerekek kapcsán a szülők gyakrabban érintkeznek a programok alkalmával hasonló családokkal, valamint, hogy a gyermek az intézményből visszahoz a családba bizonyos hagyományokat, „gyertyagyújtás van, néha ha a Nonci megkér”. A kóser táplálkozás itt sem szempont, ez úgy lehetséges, hogy ezekben a családokban az izraeli fél sem igényli. A körülmetéléssel kapcsolatban félelmekről számol be ez a szülő az erősödő megkülönböztetések miatt. Érdekes ellentét, hogy a gyermekneveléssel és a jövővel kapcsolatban Tara korábban úgy fogalmazott, szeretné, ha a gyermekei integrálódnának a többségi társadalomba, miközben tisztában vannak származásukkal és azt sem tartja kizártnak, hogy a többségi társadalomból válasszanak társat maguknak. Itt viszont egyértelműen úgy nyilatkozik, hogy „zsidó esküvő is kell”, ami azonban csak zsidó partner esetében elképzelhető. Magyarázat lehet erre a kettősségre, hogy Tara liberális családban nevelkedett, nem volt téma a zsidósága, elfogadásra nevelték a szülei és állami iskolákba járt, alapvetően nyitott természetű és ezt szeretné átadni a gyermekeinek, de a tapasztalhatóan erősödő antiszemitizmus nagy meghasonlást okoz benne, védeni szeretné gyermekeit a traumáktól.

„Az anyósom tartja a Shabbatot, de a maga módján, autót vezet, telefonál, tv-t néz, mosogatógépet használ, mosógépet nem használ. Nem főz, mindent megcsinál, pénteken gyertyát gyújt, de zsinagógába nem megy, csak Jom Kippurkor. Tehát nem teljesen vallástalan, Jom Kippurkor koplal, Peszachot betartja. De pl. a családja más tagjai, akik jobban vallásosak, már nem esznek nála, mert nem elég kóser. A nagymama nem eszik nála, mert nem elég kóser. Minden ünnepkor a nagymama hozza az étkészletet. Azon kívül egyre vallásosabbak. A férjem akkor, amikor

megismertem egyáltalán nem volt vallásos, sőt lázadt, tehát Peszachkor pitát²⁹ vitt a szobájába, Jom Kippurkor elmentünk bulizni, ugye akkor én még nem ismertem az ünnepeket. Azóta ismertem meg, hogy mik vannak, mit csinálunk mit eszünk, és a férjem az első két évben ezek legtöbbször ellen lázadt. Itthon, mint egyetemista semmit nem tartott, kint meg lázadt az anyja ellen dachból. Amióta gyerekei vannak, azóta megtartjuk az ünnepeket.” (Eszter)

A szombat a judaizmus központi eleme, célja, hogy szentelt idő legyen, különbözzék a hét többi részétől. Nem a lustálkodás napja, hanem a hét csúcspontja, amely köré a többi nap csoportosul (Donin 2003:66-67). A fentiekben megfogalmazódik az a gondolat, amit oly sok családnál hallottam, jelesül, hogy „megtartjuk a Shabbatot, megtartjuk az ünnepeket, a magunk módján”. Ezek azok, a családoknál egyedi változatokat mutató, de mégis az egyetemes zsidósághoz kötődő cselekedetek, ahol mégis csak egységtudat alakul ki a családon belül és a globális zsidóságot illetően is, legalábbis a résztvevők érzelm- és tudatvilágában. Papp Mariann a vallásba visszatérők és a Shabbat tartás viszonyát vizsgálva a következő kérdést teszi fel: „ez az igen hangsúlyos ünnep, hogyan szubjektívizálódhat, vagy egyáltalán szubjektívizálódhat-e?” (Papp M. 2007:346) Kutatásom gyakorlata azt bizonyította számomra, hogy igen és erre számtalan variáció mutatkozott. Több beszámolóból kitűnik, e rohanó generáció számára a „szombat” egyik legnagyobb jelentősége a családdal való nyugodt együttlétben rejlik.

„Érdekes módon a valóság elhallgatása az mindkét szülőnél van, de míg az identitás szintjén anyám meg sem szólalt, addig apám erősíti bennünk ezt az ősi magyar tudatot. A lényeg annyi, hogy én mondjuk, az iskolából egyik nap úgy megyek haza, hogy: ”Te büdös zsidó” És akkor megkérdem anyámat, hogy „ez mi”? És mondja, hogy ez igaz, de hogy erről jobb nem beszélni, és hogy inkább a félelmet adja át, de semmilyen magyarázatot nem ad, mindig ez a szöveg, hogy ez valami olyan dolog, amit el kell hallgatni, mert ebből csak a baj van és, hogy addig vagy biztonságban, amíg ezt nem vállalod. Az interkulti pszichológiával, amit most tanulok, nagyon a helyemen vagyok, nagy hatással van rám az emberek egyenjogúságára való törekvés. Nem akarom, hogy egy nagy magyar legyen a gyerekem, azt sem akarom, hogy egy

29 Pita: Izraelben a kenyérnek megfelelő pékáru.

brutál zsidó legyen a gyeregem. Azok a tradíciók, amik mondjuk egy klasszikus zsidó családban értékek, azok nálunk csak üres formák lennének. Még a vallását sem akarom eldönteni, majd döntse el ő. Én magam sem tudom, hogy mi az a vallás.”
(Lejla)

A vallási rendszerek a specifikus egyetemesség tartalmi üzeneteinek legfőbb hordozói, emellett azonban „ugyanezek a hitek és vallások kulturális-társadalmi formációk is, egyben saját csoportok és közösségek tradicionális, rituális, kognitív integrálói, reprezentálói, tudatosítói és elmélyítői” (A.Gergely 2007:7-15). Nagy különbségeket látunk abban a tekintetben, hogy kinek-kinek személyes szinten mit jelent a vallás, egy üres fogalom vagy tartalmakkal megtöltött átélhető, megtapasztalható élmény. Az azonban elmondható, hogy zsidóként valamilyen állást kell foglalni e tekintetben egy családon belül, legkésőbb akkor, mikor gyermekeiket tudatosan vagy nem tudatosan nevelgetni kezdik. A fenti gondolatok már előre mutatnak az új generáció, a gyermekek a jövő felé, erről értekezik a következő fejezet.

„Úgy gondolom, hogy két nagyon különböző irányba nem mehetsz a gyerekekkel”

Multikulturális zsidó családok gyermeknevelési gyakorlata

A gyermekben, aki két vagy több nyelvi és kulturális közegben nevelkedik „kulturális érzékenység” alakul ki, a többnyelvű gyermek identitása sem az anyáéval, sem az apáéval nem azonos, otthon mozog mindkét kultúrában, ilyen értelemben tehát multikulturális identitással létezik.

„Tv-t nem néznek sokat, mert limitálva van, de ha néznek tv-t az két dolog, vagy izraelit, ami az a fajta, ami tényleg jópofa, vagy, mert jók a dalok, vagy, mert valamit tanít, színvonalas. A magyar népmese brutális, jön a malac és megeszi az egész házat, és benne mindenkit, meg disznókat vesznek feleségül, amiből szép királylány lesz. Rohadt sok izraeli könyvünk van, több a héber nyelvű könyvük, mint a magyar, mert én nem veszek annyit. De az anyós minden héten küldött egyet, a meseolvasás nagy

részét meghagytam a Gálnak. Na, most ugyanazok a nemzetközi mesék vannak héberre lefordítva, tök mindegy, hogy Hófehérke vagy „Selgia”. (Tara)

„Nekünk ez nagyon vegyesen van, tele vagyunk dvd-vel mert néznek meséket is és a fele izraeli, és érdekes módon, kicsi korukban a magyar ilyen jellegű mesékkel nem tudtak mit kezdeni, az izraelit viszont figyelik, mondjuk ez a jellege is lehet, hogy ilyen énekes, de jobban leköti őket, a héber dalok kezdetben jobban odavonják a figyelmüket, 4 év körül már a magyar is. Mesekönyvek közül van ilyen is olyan is, kint bevásárolunk, barátok is hoznak, nagyszülők hoznak.” (Edo)

A beszámolókból az derül ki, hogy a családoknál, és ez a többi családra is érvényesnek tűnik a megfigyeléseim alapján, teljesen vegyes arányban találhatóak meg a héber és magyar gyermekmesék mind könyv, mint dvd formátumban. Általában minden családnál töménytelen mennyiségű izraeli és magyar gyermekjátékot láttam, legyen az puzzle, társasjáték, babák, autók. Többször elhangzott a beszélgetések alatt és személyes tapasztalatom is az, hogy a kisgyermek 2-4 éves koruk között jobban figyelnek az izraeli zenés, énekes mesékre, mint a hasonló stílusban elkészített magyar produkciókra, „*jobban odavonják a figyelmüket*”.

„Nálunk minden van francia film, olasz mese, minden népre-nemzetre nyitottá, érzékennyé szeretnénk tenni a gyereket, folyamatosan felhívni a figyelmét a máságra és annak az értékes mivoltára, ezt neki folyamatosan nyomjuk. Ugyanakkor meg állandóan azt látom, hogy a nagyszülők meg a régi elméletet nyomják, ami erősen ütközik az enyémmel. Egy csomó olyan hatás éri a világból, amit nem tudok szűrni és nagyon ellentétes a mi jelenlegi világnézetünkkel. Leginkább ahol ez kiderül, hogy a gyerekkönyvek, 90%-a sztereotípiákra épül, a lányok mindig rózsaszínek a fiúk mindig kékek, a kisautó meg a baba. A hajamat tépem, hogy miért nem tudnak egy kicsit lazítani ezen, mi a baj azzal, ha a fiú babázik, és a lány autózik. Itt még nem tart a magyar gyerekkönyv ipar, elolvassuk a klasszikust és én megjegyzem, hogy ez nem csak így van. A gólya, gólya gilicét elénekeljük úgy is, hogy a magyar gyerek gyógyítja a lábát, meg úgy is, hogy a török gyerek gyógyítja a lábát, hogy érzékelje, hogy bármi lehet, hogy ezekből ki lehet jönni. Ez egy irdatlan küzdelem, mert egyedül a világgal szemben, a médiával szemben.” (Lejla)

Fent láthatunk arra példát, hogy a vegyes gyermekirodalom, nem csak magyar/héber szintjén értelmezhető, hanem egészen tágan, több nemzet meséit is érthetjük alatta, ami a tudatos elfogadásra nevelés eszközeként jelenik meg ebben a családban. Többször is elhangzott, hogy a magyar mesék mondókák „durvák”, „sztereotípek”, ezeknek a szülők egyéni magyarázatokkal kívánnak lazítani. A nagyszülők merevebb, a fiatal generáció számára elavult, vagy meghaladott nézeteket próbálnak átadni az unokáknak, amit a szülők szintén megpróbálnak valahogy kompenzálni, ezzel a problémával a későbbiekben még több beszámolóban is találkozunk.

Arra a kérdésre, hogy milyen gyerekprogramokra járnak, megközelítőleg ugyan azok a válaszok érkeztek, mint arra a kérdésre, hogy milyen programokra járnak. Ez egyszerűen csak megmutatja, amit amúgy is tudunk, hogy az egy, illetve két, esetenként három kisgyermekes családoknak nincs sok esélye a gyerekprogramokon kívül más eseményekre is elmenni, akkor már praktikussági szempontból olyan rendezvényeket választanak, ahol ők is társaságra találnak és a gyerekek is hasznosan leköthetik magukat.

„Teljesen vegyes programokra járunk, a Tikvába, van, hogy havonta többször, mivel Nono barátai is ott vannak, 0 éves kortól velük van. Nekünk gyermekkorunkban ilyen nem volt, kimondottan zsidó programok. De eljárnak akár bábszínházba, játszóházakba akár cirkuszba, aminek semmi köze a zsidósághoz.” (Edo)

”A Tikvába járnak a gyerekek miatt elég gyakran, meg a Bálint Házba, gyerekprogram, meg éjszakai tanulás, meg fim klub az jó. Nagyon európai, de mégis zsidó.” (Tara)

Megfigyelt közösségem által közkedvelt szervezetekről és intézményekről már esett szó a bevezető fejezet módszertani részében, ahol részletesen bemutattam, hogy milyen keretek között sikerült a családokkal együtt lenni a részvevéses megfigyelés részeként. Szó esett arról is, hogy ezeket az intézményeket részben azért választják a családok, mert többnyelvűek, részben mert a gyermekeik bölcsődéjén keresztül ebbe a közösségbe involválódnak, valamint ezek a helyek sajátossága, hogy „nagyon európai, de mégis zsidó”.

Arra vonatkozóan, hogy milyen iskolába szeretnék majd járatni a gyerekeiket, akik jelenleg zsidó bölcsődébe és óvodába járnak, eltérő válaszokat kaptam, tekintsük át most ennek az okát.

„Eyi teljes mértékben zsidó és izraeli, de belül így egyáltalán nem, inkább én hoztam azt, hogy akkor ezt kell folytatni, és, hogy igenis szeretnék zsidó óvodát, zsidó neveltetést. Fontos nekem, hogy az oviban megtanulja, hogy mi az, hogy Shabbat, meg, hogy kell áldást mondani az ételre, mert kellene ezek a tradíciók, de itthon ezt nem kapja meg. A nagy ünnepek tartása megtörténik a mi szintünkön és mindez kiegészül az intézményben, egy vallásosabb szinten, erről is lesz egy képe és én ezt nagyon jónak tartom. A család összetartása az nagyon fontos, ezt abszolút képviseli a zsidó vallás. A zsidó gyerekintézmények a közelben pont kapóra jönnek, de hogy mi lesz majd később, mikor iskolába kell majd menni a Noinak, azt nem tudom, mert, hogy ide nem adatom be az biztos. Én szeretném zsidó közegben nevelni, Eyi is hajlik erre, én attól szeretném megvédeni őket, amit én átéltem 16 évesen. Lehet, hogy nem ez a megoldás, hogy egy ilyen buborékba bezárom, de azt gondolom, hogy minél később fog találkozni ezzel a gyűlölettel annál jobb. Késleltetem, amíg lehet, és nem szeretném integrálni és nem szeretném egy állami közegbe beadni. Én mindenképpen szeretném a zsidó vonalat, Eyal még azon gondolkodik, hogy valami angol, semleges, de nem magyar állami iskolába beadni, ő úgy mondja, hogy valami felvilágosultabb, amiben nem gyűlölködnek.” (Edo)

„Szeretnék zsidó nevelést”, mondja az anya és habár izraeli származású férje kevésbé rajong, ezért belátja az előnyeit, ”megtanulja, hogy mi az, hogy Shabbat” és „kellene ezek a tradíciók”. Az anya a későbbiekben is szeretné zsidó intézménybe – de nem erősen vallásosba – járatni a gyerekeket, mert szeretné megvédeni őket a kirekesztéstől, amit ő átélt ifjúkorában, az iskolában, ugyanakkor a férje, „angol”, „semleges, felvilágosultabb” intézményt választana nekik „amiben nem gyűlölködnek”, érthető, hisz a papa korábban multikulturális közegben, Amerikában tanult. Abban mindketten egyetértenek, hogy nem szeretnék gyermekeiket „integrálni” és „magyar állami iskolába beadni”.

„Integrálódjon, mindenképpen, én is integrálódtam, nem is volt kérdés, a 80-as években, nem is volt kérdés. Én nagyon örülnék neki, ha lenne 5 cigánygyerek 2 ilyen,

meg 2 olyan az iskolában. Noni megy most úszó tanfolyamra, vannak ott autisták is, legyen mindenféle. Ha most nem tanul meg elfogadni, akkor mikor. Igen, az teljesen oké, hogy állami iskolába, hogy a gyerek ne legyen elszeparálva. Ráadásul biztonsági szempontból sokkal jobban örülök, mintha egy zsidó iskolában jár, ahol attól kell félnem, hogy valami történik. A bölcsibe is azért vagyok hajlandó beadni, mert nincs kiírva, hogy mi van ott, de már a Wesselényi oviba nem vinném be. Ha meg nagyobb lesz, azt csinál, amit akar. ... Az intézményekből persze hazahoznak valamit a gyerekek, volt egy pont, amikor azt mondtam, hogy most aztán ki a gyereket az oviból. Mikor úgy kezdi a reggelit, hogy „Baruch Ata Adonai”, mondom Gál mi lesz velünk ránk fog szólni, hogy Shabbatkor ne kapcsoljam be, a nem tudom én mit. Jöjjön haza egy állami ünneppel, nekem ez bajom volt a zsidó ovival, hogy az állami ünnepeket nem tartották meg rendesen, legyen valami képe arról, hol él. Azért lehet egy zászlót készíteni, vagy ne lepődjön meg, hogy van karácsonyfa. Nekünk minden évben volt is, annál jobb dolgot, hogy megsütjük rá közösen a sütitet. Idén nem süttünk, mert a kutya leeszi, de ez kell, legyen egyensúlyban. A Nonci barátai közt azért van sok zsidó, meg a közeg, amiben élünk sok az izraeli, meg a bölcsiben, oviban, zsidó gyerekek voltak. De az utolsó évben állami óvodába járt az elején nem szerette aztán megszerette, rendkívül sok helyes egyszerű, magyar család van. Ez már nem az Újlipót, hanem a Lehel tér”. (Tara)

Ebből a beszámolóból azt tudhattuk meg, hogy az anya „integrálni” szeretné gyermekét, hogy „ne legyen elszeparálva,” mert ő is állami iskolában nevelkedett annak idején, és nem akarja túlkompenzálni a gyermekek nevelésében a zsidó vonalat. Másokhoz hasonlóan itt is felmerül, hogy a gyerekek hoznak haza zsidó hagyományokra vonatkozó tudást a bölcsődéből, óvodából, de kritikaként említi meg, hogy „az állami ünnepeket nem tartották meg rendesen” szerinte, ez fontos lenne ahhoz, hogy „legyen valami képe arról hol él.” Összességében úgy véli, hogy az a fontos, hogy a többségi és a kisebbségi hatás, ami a gyerekeket éri, „legyen egyensúlyban”.

„Ha a gyerek értelmes jól nevelt és tudja, hogy ő kicsoda, micsoda nem gondolom, hogy probléma, ha majd a gyerek a barátain keresztül megismeri a keresztények életét. Engem abszolúte nem zavarna, ha más kultúrát is ismerne, sőt, ismerje meg és fejlődjön. Szerintem a gyerek felfogja, mindent el lehet mondani kedvesen, aranyosan

mesésen, eszem ágában sincs semmit sem eltitkolni. Bármire kíváncsi, mindig fogok rá-helyesen, nem hazudva- válaszolni. Úgy gondolom, hogy két nagyon különböző irányba nem mehetsz a gyerekekkel. Pont erről beszéltünk egyik nap a férjemmel, hogy mondtam neki, hogy szeretném, ha a gyerekeim külföldön tanulnának, és nem szeretném őket visszafogni, hanem menjenek bulizni, akár aludjanak ott. Ha megbízom a gyerekembe, akkor ez nekem nem gond. Erre mondta a férjem, hogy nem az ő gyerekei nem mennek sehova, otthon alszanak, nem utaznak sehova. És hát akkor mondtam neki, hogy ha te megbízol a gyermekedbe, akkor mi félteni valód van, ha ő rosszat nem fog tenni, mit legyen a szoknyám alatt, menjen, élje ki magát. Mondtam neki, hogy én tudom, hogy úgy fogom a gyerekeimet nevelni, ahogy engem neveltek, hogy az nekem annyira erősen belül volt, mintha begépték volna, bekódolták, hogy szóba sem jöhet egy nem zsidó férj, egy nem zsidó jövő, nem jöhet szóba. Mert én hiszek, szeretem a saját vallásomat, a hagyományaimat, szeretem, hogy péntek este leülünk, hogy gyertyát gyújtunk. Én megpróbálom őket úgy felnevelni, hogy ezt szeressék, mert a zsidó vallás egy nagyon okos vallás. Nem arról van szó, hogy majd ő eldönti, hogy mit szeretne, hanem ez van, neki ezt kell szeretnie, ezért én mindent megteszek, megpróbálom őket úgy nevelni, hogy ezt ők is szeressék.” (Annael)

A tradicionális zsidó nevelés során az anyák feladata, hogy a gyerekekbe „neveljék a zsidó örökség erkölcsi és etikai értékeit, másodsorban ösztönözzék őket a tórai parancsolatok, a *mitzvák*³⁰ teljesítésére, továbbá átadják nekik a Tóra, a Talmud és a legfontosabb forrásművek ismeretét, végül kialakítsanak bennük a zsidó néppel való azonosság érzését (Donin 2003:122). Az erre vonatkozó törekvést érezhettük a fenti beszámolóból, de a továbbiakban láthatjuk, hogy mennyire eltérő a zsidóságot inkább kulturális dimenziókban megélő családok neveléséről alkotott elképzelése. Itt egy tradicionálisabb családi elképzelésbe nyerhetünk betekintést. Az anya megfogalmazza, hogy szeretné, ha a gyermeke belelátna a keresztények világába, megismerne több kultúrát és a gyermek elől nem szeretne „*semmit sem eltitkolni*”, itt egy nyitott elfogadó nevelési szemléletet tükröznek a gondolatai. Megfogalmazza az apa véleményével ellentétesen, hogy szeretné, ha „*gyerekei külföldön tanulnának*”, mennének „*bulizni*”, majd a zsidóságra visszatérve így fejezi be gondolatmenetét, „*nem arról van szó, hogy majd ő eldönti, hogy mit szeretne*,

30 Mitzva: A Tórai parancsolatokat jelenti.

hanem ez van, neki ezt kell szeretnie.” Ezt az első ránézésre ellentmondásosnak tűnő dolgot azzal oldja fel, hogy beszámol arról, szereti és hiszi a vallását, és mindent megtesz azért, hogy a gyermekeinek ezt őszintén és hitelesen átadja. Említést tesz beszélgetéseink során, hogy őt is tradicionális keretek közt nevelték, de nem korlátozták a szabadságát. Az erkölcsi és vallásos határokat a neveltetése során internalizálta, belsővé tette, azonosult a számára közvetített értékekkel és ez a szabadságában is biztonságot jelentett számára, ezt az értékközpontú, de szabad-szellemű nevelést szeretné megvalósítani. Fenti gondolatait tehát úgy értelmezhetjük, hogy szeretné, ha gyermeke magába szívna minél többet a világból és nyitott lenne a megismerésre, ugyanakkor tudna egy belső értékrend szerint mérlegelni, erre szeretné képessé tenni gyermekét.

„Az adaptáció értelmében az ember úgy válik egy kultúra és társadalom tagjává, hogy a gyermekkorától kezdve átveszi az adott kultúra mintázatát. Ennek során újratermelődnek az egyéni ismeretek, készségek, szükségletek és magatartások, velük együtt pedig a társadalmi struktúrák, intézmények és kulturális sztenderdek, jelentésrendszerek” (Somlai 1997:84). „Az újabb és újabb generáció elsajátítja az idősebbek értékeit, eszméit, kifejezési formáit, ízlésmintáit és magatartás normáit” (Somlai 1997:21). Hogy megtudjuk, szándékuk szerint mi az, amit át akarnak örökíteni, arról kérdeztem őket, milyen értékek átadását tartják egybehangzóan fontosnak a gyermeknevelési gyakorlatuk során?

„Én hihetetlen életörömöt kaptam, kiegyensúlyozottságot, következetességet, és sok-sok szeretetet, tudást, rengeteg tudást. Apám is színház, film, zene és könyvszeretetet, tehát nekem rohadt jó gyerekkorom volt, a mai napig visszasírom, ezt ugyanúgy próbálom adni. Mi a gyerekeknek a vallási értékeket, azt nem nyomjuk annyira, de persze, hogy kapják meg ezt a részét is, a lényeg az, hogy elfogadó, kedves aranyos szerető, persze beilleszkedni tudó legyen. Tartsa meg a másságát, persze, de hát mindannyian mások vagyunk. (Tara)

„Gyűlöletet nem láttam otthon, és nem is akarom, hogy a gyerekek ilyesmivel találkozzanak, az utálattal magunknak okozunk kárt. Az első, hogy elfogadásra próbálom nevelni őket, nem csúfolunk azért mert cigány, azért mert bandzsa. Becsületesség, hogy nekem eszembe sem jutna fifikázni.” (Edo)

„Az már egyértelmű, hogy egy konkrét valami domináns identitást nem akarunk a gyerekekbe beleoltani. A mi kettőnk, most már hármunk közösségébe, külön- külön síkon van domináns identitás. Nincs bennem az a készlet, hogy nagyon mélyen vallásos, kulturális tudást adjak át. Bennem inkább az van, hogy én a zsidóságom által nyitottabbnak érzem magam. Azt akartam még ehhez hozzáfűzni, hogy az ázsiai tapasztalat nagyon sok mindenben kicserélte a gondolkodásomat, és Csibivel ebben egyet értünk, hogy abszolút nem az a lényeg, hogy egy valamihez kötődjön, hanem egy nyitott ember legyen, világpolgár legyen a szónak a jó értelmében. Tehát, hogy legyen tisztában a származásával, a gyökereivel, a kultúrájával, tudja azt, hogy magyar, hogy zsidó, hogy romániai, tudja, értékelje, és elhelyezze. De nem túlexponálni, bármi fölé helyezni. Folyamatosan egy ilyen multikulti style-ban nevelünk.” (Lejla)

A multikulturális neveléssel erősíteni szeretnék a minél összetettebb identitás kialakulását.

A „másikra kölcsönösen reflektáló viszonyában mindkét fél dolgozik a maga identitásán” (Kovács – Vajda 2002:24). A fenti interjúrészletben hangsúlyozódik ki, hogy, kettőjük, hármójuk leginkább a teljes család tagjainak közösségében az interakciók valamint a közeg együttesen hat és visszahat mindannyiuk identitásalakulására. Ezen folyamat jelenlegi állomásán a következő legfontosabb átadandó értékek kerülnek felsorolásra: a „színház, film, zene és könyvszeretet”, „elfogadás”, „becsületesség”, cél, hogy „nyitott ember”, „világpolgár legyen” gyermekük a jövőben. Tapasztalatom szerint több módon igyekeznek bemutatni gyerekeiknek, meséken, játékokon keresztül is, a tolerancia és a nyitottság szemléletét. Példázza ennek fontosságát a kutatási naplóból származó idézet, melyet egy beszélgetés alkalmával jegyeztem le: „Mert ha zsidóként nagyon érdekelnek a zsidók problémái, de egyébként undorodom a cigányoktól, akkor az, nem nevezhető elfogadó magatartásnak. Mert a tolerancia azért alapvetően univerzális.” Habár itt nem jelenik meg, de tapasztalatból tudom és korábban már tárgyaltuk, hogy ezen, fontosként számon tartott értékek közé tartozik a nyelvtudás, mely lehetőséget teremt a gyermekeknek más gondolkodási struktúrákban való közlekedésre. Tillmann Lili, Zsidó identitás(ok) és gyermeknevelés című értekezésében felsorolja, a homogén budapesti zsidó családok körében releváns átörökítendő értékeket, jelesül: „a család fontossága”, „tolerancia, a más kultúrájú és vallású, nemi orientációjú emberek iránti elfogadás”, „a könyv, tanulás, tudás szeretete szintén alapvető érték” (Tillmann 2010:57-59; Modla

2007:292). A közösségben tapasztalt interakciókon, beszélgetéseken keresztül kirajzolódott mi az a „kulturális csomag” (Tillmann 2010:56) melyet ezek a családok gyerekeiknek át kívánnak adni, ha pedig tovább nézünk jövőképük irányába, akkor érteni fogjuk az indítékokat és motivációkat.

„Mindig előkerül, hogy menni, hogy kint élni, most is tervben van”

Magyar-izraeli vegyes családok jövőképe

„A Mutatkozás című könyv külön fejezetet szentel „az örök vándorlóknak”, s a szerzők rámutatnak, hogy „az emigráció parancsát”, nem csak az első generáció követte, hanem a második, sőt a harmadik generációban azóta is visszhangzik. Minden menekülés a veszély elkerülése, az élet védelme, de megfutamodás is. Egyszerre győzelem és szegény, az utazás kaland és elveszés, átvezetés” (Modla 2007:285; Kovács – Vajda 2002:270).

„Nézd, mi kereskedők vagyunk alapvetően, itt vagyunk, próbálunk megélni, az ember ott van, ahol jól meg tud élni. Ha az üzlet úgy hozza, akkor vándorolunk tovább. De ez nem katasztrófa, ha a férjem azt mondja, hogy Hong- Kongba költözünk, azt mondom: ”Hú de jó, új tapasztalatok, új élmények”. Engem ez örömmel tölt el. Szerintem az élet változás, az jó dolog. Ezért is fontos a nyelvtanulás, azért fontos nekem, hogy beszéljen angolul, mert az egy nemzetközi nyelv, ha Magyarországon vagyunk az is jó, de ha elköltözünk x év múlva, akkor angol iskola mindenhol van. Akkor nem borul fel a gyerek élete teljes mértékben.” (Annael)

A családok egy részére jellemző ez a jövőhöz való hozzáállás, elfogadják, hogy mint „kereskedők”, „vándorolnak”, „nem katasztrófa” számukra, örömmel tölti el őket, az „új élmények” lehetősége. Ezek a családok például a grúz -izraeli- magyar vegyes családok, melyekre generációk óta jellemző a mobilitás. Megismerhettük Annael beszámolóján keresztül, hogy habár belehelyezkednek, beleilleszkednek a többségi társadalom kereteibe, egy tradicionális grúz- zsidó közösségben élik mindennapjaikat.

„A férjem már menne tovább, az utóbbi fél évben nagyon megvan itt zakkanva, nem találja a helyét. Az Egyesült Államokba menne igaziból, de hát oda engem nem visz,

nekem az nagyon messze van és nekem annyira közeli a családommal a kapcsolatom, hogy szóba nem jöhet, hogy félévente egyszer lássam őket. Ezért most Európán gondolkodik, mindig máson, hol Hollandia, most Madrid van a soron, vagy Berlin. Bár én nem hiszem, hogy ott jobb lenne a helyzet, mint itt, nem hiszem, hogy ott imádnák a zsidókat, és külföldön is meg van szorulva a világ. Tervben mindig az van... nekem az, hogy vissza Izraelbe, az Eyinek annyira nem... De ő is menne valamerre, de inkább ő Európába, Hollandiába szeretne menni, hosszútávra, családotul. De azért ezen még küzdeni fogunk, mert én nem szeretném... nem,...nem,... Nono szeret kint lenni, de élni nem szeretne kint, ezt már 4 évesen megfogalmazza, „anya nem megyek, én magyar vagyok”, nagyon szereti a barátait, a családját, neki is nagyon fontosak a kötődések, persze, ha kimennénk, összekötődne három nap alatt valakivel. Ha később kint akar majd élni, engedem, de arra azért nem tudnék mit mondani, hogyha katona akarna lenni.”(Edo)

Ebben a beszámolóban megjelenik, ami sokszor előkerült a beszélgetések alkalmával, egyrészt, hogy a „tovább menetel” részben gazdasági megfontolásból jön szóba, másrészt az erősödő antiszemita közbeszéd erőlteti náluk újra és újra, hogy végiggondolják jövőbeli lehetőségeiket, és mérleget jétek egy másik országba való költözés lehetőségét is. Az izraeli apa számára szóba jöhet az „Egyesült Államok”, mivel ő ott tanult és jó tapasztalatai és kapcsolatai vannak, Európán belül pedig, „Hollandia”, „Madrid”, „Berlin”. A magyar anya „Izrael” preferálná, hiszen neki a legnagyobb félelme az antiszemitizmus. A beszélgetések alatt többször is utalt rá, hogy gyermekeit szeretné ettől a negatív élménytől megvédeni, s ezt csak Izraelben tartja igazán elképzelhetőnek. Kisgyermekük állásfoglalása is figyelemre méltó és elgondolkoztató: „anya nem megyek, én magyar vagyok”.

„Mindig előkerül, hogy menni, hogy kint élni, most is tervben van, hogy kimegyünk, de máshogy alakult, szóba jött Anglia is. Ez egyelőre főleg az itteni politika kérdése, az utóbbi időben bekövetkező változások, az itteni nem jó lét, orvosként itt az ember nem keres, ma a nagyszülői segítség nélkül nyomorgunk, az ismerőseink közül többen terveznek elmenni. Az elmenésnek ez a fő két oka, politikai, és gazdasági. Mind értelmiségiek és itt nem kapják meg azt az életszínvonalat, amit meg tudnának teremteni bárhol máshol. Alapjában se a férjem sem én nem szeretnénk Izraelben élni,

rá nem jellemző ez az izraeli mentalitás. A kiköltözés opciója azért bonyolódik, mert ugye nem olyan egyszerű 3 gyerekkel, költözni. Meg elég speciális a férjem munkája, orvosként könnyű találni, de idegsebészként, nem annyira egyszerű. Most szakvizsga előtt áll, szóval nem olyan fekete-fehér, felmerült az, hogy bárhova máshova, ahol meg tudunk élni. Ki mitől fél, én nem félek annyira attól, hogy beszedik a zsidókat és programok lesznek, az izraeliek számára viszont ez már így is elég, egy kicsit paranoidak.”(Eszter)

A fenti vélemény tükrözi talán a leghűebben a családok többségének az érzéseit. Egy részről „mindig tervben van, hogy menni”, hiszen vegyes családokról van szó, akik esetében a család egyik fele valahol külföldön van, a párok közül legalább az egyik anyanyelvi szinten beszél héber, angol vagy más nyelvet és többnyire mindketten izraeli állampolgárok is, ezek a racionális okok, amik megkönnyíthetik a boldogulásukat. Másrészt szinte általánosnak mondható, hogy elsősorban az izraeli apák azok, akik nem lelkesednek azért, hogy pont Izraelbe menjenek vissza a családjukkal. Ennek okát a feleségek többsége abban látja, hogy férjeikre, „nem jellemző az izraeli mentalitás”, a benyomásaim alapján azt feltételezem, hogy a háborús viszonyok és a hosszantartó katonai szolgálat is visszatartó erő lehet számukra, aminek következtében nem érzik ott biztonságosnak családi életüket. Mégis a legtöbb vegyes házasságban felmerül az, hogy „mennének vissza” Izraelbe, vagy „akár máshova”, az antiszemitizmus, a megélhetési nehézségek miatt, ezt így fogalmazza meg beszélgető partnerem: „az ismerőseink közül többen terveznek elmenni. Az elmenésnek a fő két oka, politikai, és gazdasági”.

„Nem élnék kint, nem szeretnék, valószínűleg Gál sem gondolkodik rajta. Ha majd vasvillával kergetnek a neonácik, akkor egyelőre oda, vagy máshova. Minél jobban telik az idő, annál nehezebb új életet kezdeni, egyrészt a holokauszt miatt nem tagadnám meg a zsidóságot, és nem mondanám azt, hogy nem vagyok zsidó és befogom a számat. Másrészt meg lehet, hogy jobban járnék, ha megtanulnám befogni a számat, mert nem tudok meglenni a Nagykörút nélkül. Anno elmentünk volna Ausztráliába, mert valaha volt erről szó, hogy vagy Kanada, vagy Ausztrália, de Galus mondta, hogy ő nagyon jól tudja, hogy én egy félév múlva mondanám, hogy jó akkor én köszönöm szépen, mély depresszióba lennék, hogy nem tudok megnézni, egy nem tudom én mit, a Vígszínházban. Én tényleg az vagyok, aki képes elnézegetni egy

épületet egy órán keresztül, képes vagyok felmenni a Helytörténeti Múzeumba, hogy megtudjam kik laktak ott, mi volt az élettörténetük, minden, ami századforduló, meg harmincas évek.” (Tara)

Megérthetjük az elbeszélők lelki világát ezen az utolsó idézetten keresztül, nem véletlenül választották életük színhelyéül Magyarországot. Az anyák jobban ragaszkodnak gyermekeik születése körül a támogató családjuk, ismerős környezetük, barátaik közelségéhez, számít, fontos számukra és szeretik Magyarországot. Ezen a nyelven gondolkodnak, művelődnek, olvasnak könyveket, az itthon megszokott viselkedési jelkép és nonverbális rendszer használata a természetes számukra, nevelési szokásaikat magyar és zsidó értékek mentén alakították ki. Viszont vegyes családok tagjaiként konfliktusos számukra szeretni azt a Magyarországot, melyben egyre gyakrabban gyűlöletbeszéddel szembesülnek. Részben ebből a kényszerből fakadóan, s mert, tapasztalataik, tudásuk, világlátásuk alkalmassá teszi őket rá, lehetőségeik szüntelen mérlegelési állapotában vannak az otthon választás tekintetében a jövőjüket illetően.

Összegzés

Megismerhettük, hogy a kulturálisan sokszínű családok miként válnak interkulturálissá a gyermeknevelés folyamatában, ahogy különbségeiket, másságukat értéknek tekintve próbálnak belőle építkezni. Kulturális variációk és kombinációk valósulnak meg a családok mindennapi életében a nyelvhasználaton, az étkezésen, a Shabbat tartáson, a szabadidő eltöltésen keresztül. A családok hasonló korú gyermekeik révén kapcsolati hálókat építenek ki, megismerik azokat a társasági, kulturális tereket melyek programjain, majd azon kívül is összejönnek. Az elmúlt években megfigyelt jelenség, hogy a közösség átveszi a családi rítusok megtartásának szerepét (Papp 2010:91). A zsidó bölcsőde közösségi eseményei köré szerveződött családok egyidejűleg, egyéb hagyományos zsidó értékeket közvetítő, vallásos és kulturális intézmények, szervezetek holdudvarában is megjelennek. Úgy érzik, ez által ismerhetik meg gyermekeik hagyományait, melyeket a család nem tud átadni. Ezek a vegyes házasságú családok elsősorban a származási, nyelvi, kulturális azonosságaik mentén kapcsolódnak egymáshoz. Ebben a társasági térben a vallásgyakorlási különbségeiket igyekeznek tiszteletben tartani. Egy közös Shabbat, vagy ünnep alkalmával a hagyományokon,

szokásokon, ételeken, szimbólumokon, a játékon, a közösségen van a hangsúly, az hogy ki, hogy tart, vagy nem tart kórséget, telefonál-e Shabbatkor, köztük nem téma. A tradicionális vallásos zsidó családok és a szekuláris, hagyományőrzést képviselő családok életviteli különbségei diszkrétan, magánügyként vannak kezelve. A karácsonyfa állítás a magyarországi zsidóság részéről lényeges kérdés, a kisgyerekes családoknál gyakran megjelenik, mint a kulturális szokásokhoz való alkalmazkodás, vallási ideológiák nélkül. Mindennapjaikban különböző mértékben van jelen a többségi környezethez való alkalmazkodás igénye, a családok idejük felét többnyire a nem zsidó társadalomban töltik, munkahelyeiken és barátaikkal, ez tükröződik étkezési, művelődési szokásaikban ugyanúgy, mint gyermeknevelési elképzeléseikben.

A gyermeknevelés rámutat a szülők saját identitásának megfogalmazására, hiszen a gyerekeknek átadott értékek, a szülők világlátásának lenyomatai, zsidóságuk megélése többségüknél jellemzően jobban kulturális, mint vallási színezetű. Ugyanakkor érvényesül a családdal töltött időben és szabadidőben a „budapesti zsidó faluban” kulturálódás mellett az erős szálakkal való Izraelhez kötődés, hiszen a tágabb értelemben vett család egyik fele „kint” él. Ez kétpólusúvá, néha több pólusúvá teszi a családokat. Jövőképük sokdimenziós összetett kérdésként fogalmazódik meg. Magyarországon „ittthon”, Izraelben „otthon” vannak és keresik a helyüket a világban. Jövőképükben tetten érhetőek a magyar többségi társadalomból aktuálisan érkező hatásokra válaszként adott gyors reakciók.

Az elmúlt években a kutatott családok gyermekei iskoláskorúakká lettek, körülbelül 50%-ban folytatták zsidó iskolában tanulmányaikat, akik állami iskolákban, vagy angol nyelvű magán iskolákban tanulnak, ők is tovább járnak a zsidó rendezvényekre. A kutatott családok körülbelül 30%-a elvált, és körülbelül ugyanennyi százaléka külföldön él azóta.

Felhasznált irodalom

1. A.Gergely András (2007): Vallás, etnicitás, kisebbség kulturális antropológiai nézőpontból. In A szakralitás arcai. Vallási kisebbségek, kisebbségi vallások (szerk. A.Gergely András – Papp Richárd). Nyitott Könyvműhely, Budapest, 7-16.
2. Ausztrics Andrea (2008): A zsidóság Magyarországon egy budapesti ifjúsági szervezet tükrében. Kézirat. ELTE Kulturális Antropológia Szakcsoport, Budapest

3. Babbie, Earl (2008): A társadalomtudományi kutatás gyakorlata. Balassi, Budapest
4. Bakó Boglárka – Papp Richárd – Szarka László szerk. (2006): Mindennapi előítéletek. Társadalmi távolságok és etnikai sztereotípiák. Balassi, Budapest
5. Bakó Boglárka (2004): A terepmunka értelmezése, avagy az etikusság határán. Kisebbségkutatás 3. 388-395.
6. Barley, Nigel (2006): Egy zöldfülű antropológus kalandjai. Feljegyzések a sárkunyhóból. Typotex, Budapest
7. Baunamm Zsófia (2012): Budapest izraeli szemmel.
8. Online: <http://mazsihisz.hu/index.php?scid=n4384> (letöltve:2013-03-25)
9. Bindorffer György (2001): Kettős identitás. Új Mandátum – MTA Kisebbségkutató Intézet, Budapest
10. Boglár Lajos (1993): Akcióantropológia, avagy hol húzódnak a tolerancia határai? – Antropofónia több tételben. In A komplex kultúrakutatás dilemmái a mai Magyarországon: az antropológiai megközelítés esélyei (szerk. Kunt Ernő – Szarvas Zsuzsa), Miskolci Egyetem Kulturális és Vizuális Antropológiai Tanszék, Miskolc, 107-113.
11. Boglár Lajos (2001): A kultúra arcai. Mozaikok a kulturális antropológia köréből. Napvilág, Budapest
12. Boglár Lajos (2008): Etnoesztétika. In A tükör két oldala (szerk. Boglár Lajos – Papp Richárd), Nyitott Könyvműhely, Budapest, 119-127.
13. Boglár Lajos – Papp Richárd szerk. (2007): A tükör két oldala. Budapest, Nyitott könyvműhely
14. Csepeli György (1997): Kisebbségek képe a többségi tömegkommunikációban. In Kisebbségszociológia – Szöveggyűjtemény egyetemi és főiskolai hallgatók számára. Kisebbségszociológiai Tanszék, Budapest
15. Donin, Hayim Halevy (2003): Zsidónak lenni. Göncöl, Budapest
16. Douglas, Mary (2003): Rejtett jelenségek. Antropológiai tanulmányok. Osiris, Budapest
17. Eliade, Mircea (1996): Szent és a profán. Európa, Budapest
18. Eliade, Mircea (2002): Okkultizmus, boszorkányság és kulturális divatok. Osiris, Budapest
19. Eriksen, Thomas Hyland (2008): Etnicitás és nacionalizmus. Gondolat, Budapest
20. Eriksen, Thomas Hyland (2006): Kis helyek – nagy témák. Gondolat, Budapest

21. Erős Ferenc (1992): A zsidó identitás szerkezete Magyarországon a nyolcvanas években. In Zsidóság, identitás, történelem (szerk. Kovács M. Mária – Erős Ferenc – Kashti, Yitzhak M.), T-Twins, Budapest, 85-96.
22. Frojimovics Kinga – Komoróczy Géza – Pusztai Viktóra – Strbik Andrea szerk. (1995) A zsidó Budapest I-II. Emlékek, szertartások, történelem. Városháza – MTA Judaisztika Kutatócsoport, Budapest
23. Geertz, Clifford (1994): Jelen lenni: az antropológia és az írás helyszíne. In Az értelmezés hatalma. Antropológiai írások. Századvég, Budapest, 397-415.
24. Geertz, Clifford (1994): Sűrű leírás. In Az értelmezés hatalma. Antropológiai írások. Századvég, Budapest, 170-200.
25. Héja Gábor – Ligeti György (2005): Az Interjú In A társadalmi jelenségek kutatása. Osiris, Budapest, 142-149.
26. Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor (2008): Résztvevő megfigyelés a saját társadalomban: korszakok szimbolikája. In A magyar kulturális antropológia története (szerk. Kézdy Nagy Géza). Nyitott Könyvműhely, Budapest, 369–410.
27. Komoróczy Géza (2006): Zsidó nép, zsidó nemzet, zsidó nemzetiség.
28. Online: <http://www.es.hu/index.php?view=doc,13678> (letöltve:2012-12-05)
29. Kovács András (2002): Zsidó csoportok és identitásstratégiák a mai Magyarországon. In Zsidók a mai Magyarországon (szerk. Kovács András). Múlt és Jövő, Budapest, 9-41, 129-159.
30. Kovács András szerk. (2002): Zsidók a mai Magyarországon. Múlt és Jövő, Budapest
31. Kovács Éva (2004): Vakmerő tézisek az identitásról. In Nemzet a társadalomban (szerk. Fedinec Csilla). Teleki László Alapítvány, Budapest, 221-234.
32. Kovács Éva – Vajda Júlia (2002): Mutakozás. Zsidó identitástörténetek. Múlt és Jövő, Budapest.
33. Mészáros Margit (2010): Nemzeti sokszínűség– multietnicitás – multikulturalitás. Egy biztonságosabb Európa felé. In Kutatási füzetek 6. 49-50.
34. Mihály Ildikó (2001): A multikulturális nevelésről a világban. Új Pedagógiai Szemle, 2001(4) Online: www.oki.hu/cikk.php?kod=2001-vt-mihaly-multikulturalis.html (letöltve:2012-12-05)
35. Milton J Bennett (1998): *Interkulturalitás. Basic Concepts of Intercultural Communication*. Interculturál Press, Yarmouth ME

36. Modla Zsuzsa (2007): Mai magyar zsidó fiatalok szocializációja. In A szakralitás arcai (szerk. A.Gergely András – Papp Richárd). Nyitott Könyvműhely, Budapest, 269-297.
37. Molnár Eszter (2007): Zsidó karácsony In A szakralitás arcai. Vallási kisebbségek, kisebbségi vallások (szerk. A.Gergely András – Papp Richárd). Nyitott Könyvműhely, Budapest, 298-313.
38. Niedermüller Péter (2008): A néprajztudomány válaszfűtjai. In A magyar kulturális antropológia története (szerk. Kézdy Nagy Géza). Nyitott Könyvműhely, Budapest, 429-438.
39. Nyíri Kristóf (1998): Globális tanulás és helyi közösségek. Világosság 11. 3-13.
40. Papp Marianna (2007): „Mécse az Örökkévalónak az ember lelke” A visszatérés és a Sábész kapcsolatának jelentései egy budapesti ortodox zsidó közösségben. In A.Gergely András – Papp Richárd szerk. A szakralitás arcai. Vallási kisebbségek, kisebbségi vallások. Budapest, Nyitott könyvműhely, 314-361.
41. Papp Richárd (2006): Intuitív antropológia 2. In Kultúrák között. Hommage a Boglár Lajos (szerk. A.Gergely András – Papp Richárd – Prónai Csaba). Nyitott Könyvműhely, Budapest, 47-71.
42. Papp Richárd (1999): Van- e zsidó reneszánsz. Remény 3. 43-51., 251.
43. Papp Richárd (2004): Van- e zsidó reneszánsz? Múlt és Jövő, Budapest
44. Papp Richárd (2008): „Járható Ösvény”. Magyar zsidó fiatalok az izraeli ortodox zsidó társadalomban. In A magyar kulturális antropológia története (szerk. Kézdy Nagy Géza). Nyitott Könyvműhely, Budapest, 452-467.
45. Papp Richárd (2008): Identitás és etnicitás. In A tükör két oldala (szerk. Boglár Lajos – Papp Richárd). Nyitott könyvműhely, Budapest, 64-67.
46. Papp Richárd (2010): Miért kell Kohn bácsinak négy hűtőszekrény? Nyitott Könyvműhely, Budapest.
47. Prónai Csaba (1995): Mi a kulturális antropológia? In Cigánykutatás és kulturális antropológia (rövid vázlat). ELTE BTK Kulturális Antropológiai Szakcsoport – Kaposvári Csokonai Vitéz Mihály Tanítóképző Főiskola Társadalomtudományi és Közművelődési Tanszéke, Budapest – Kaposvár, 15-54.
48. Prónai Csaba (2008): A migráció antropológiai megközelítése In A magyar kulturális antropológia története (szerk. Kézdy Nagy Géza). Nyitott Könyvműhely, Budapest, 503-521.
49. Raj Tamás (1995): Mit kell tudni a zsidóságról. Makkabi, Budapest.

50. Raj Tamás (2006): 100+1 jiddis szó. Makkabi, Budapest.
51. Sárkány Mihály (2000): Az identitás kutatása az amerikai kulturális és a brit szociálintropológiában. In Kalandozások a 20. századi kulturális antropológiában.
52. L' Harmattan, Budapest, 101-114.
53. Somlai Péter (1997): Szocializáció – A kulturális átörökítés és társadalmi beilleszkedés folyamata. Corvina, Budapest.
54. Stark Tamás (2002): Kísérlet a zsidó népesség számának behatárolására 1945 és 2000 között. In Zsidók a mai Magyarországon (szerk. Kovács András). Múlt és Jövő, Budapest, 101-129.
55. Stuart Hall (1997): A kulturális identitásról. In Multikulturalizmus (szerk. Feischmidt Margit). Láthatatlan Kollégium, Budapest, 21-78.
56. Szabó László (2001) Az akkulturáció fogalmának néhány elméleti vonatkozása. Online:
<http://communicatio.hu/doktoriprogramok/kommunikacio/cikkek/szabo.levente/akkulturacio2001.htm> (letöltve:2012-12-05)
57. Szarvas Zsuzsa (2005): Kötelékek. A többes identitás kérdései mai magyarországi zsidó közösségek példáján. In Etnikai identitás, politikai lojalitás. Nemzeti és állampolgári kötődések (szerk. Kovács Nóra – Osvát Anna – Szarka László). Balassi, Budapest, 182-193.
58. Szász Antónia (2002): *Parázs*. Az asszimilált magyar zsidóság útkeresése. MTA PTI Etnoregionális Kutatóközpont, Budapest
59. Tillmann Lili Eszter (2010): Zsidó identitás(ok) és gyermeknevelés – Fialtal zsidó édesanyák gyermeknevelése a zsidó identitás kialakulásának tükrében Budapesten. Kulturális antropológiai szakdolgozat. ELTE, Budapest
60. Zempléni András (2000): Hallgatni tudni. A titokról és az etnológus mások életébe való betolakodásáról. Tabula 3(2):181-214.

/Eredeti cím: **”Multikulti style-ban nevelünk”**

Interkulturális kisgyermekes zsidó családok élete Budapesten/

